OKNYTT

Tidskrift utgiven av Johan Nordlander-sällskapet
Red: Lars-Erik Edlund Nr 1—2 1987 Årg 8

Innehåll

Erik J.Bergström, Herjeådalen på Erik XIV:s tid. . . . 2

Kerstin Andersson, Sägnen om Härjulf Hornbrytare och Sliarosvellir. 17

Jan Olov Westerberg, Carl Magnus Robsahms norrländska dagbok 1797-1801. 24

Roger Kvist, Samisk handel och mellanhandel i Lule lappmark 1760-1860. 35

Hugo Karlsson, David Palm. 50

Lars-Göran Tedebrand, Reinhold Olsson. 60

Recensioner och anmälningar 62

Erik Jonas Lindberg: Om skrömt, magi och gammal klokskap 62, Lillian Rathje: Norrländsk folkmedicin 65, Etnologiska studier tillägnade Phebe Fjellström 69, Bertil Marklund: Samer och nybyggare i det gamla Malå 71, Stina Hellichius: Yrkesbeteckningar inom hud-, skinn- och läderhantverken i Sverige 73, Alf W.Axelsson: Rosfors bruk 76, Aktuell musikforskning 78, Böcker om Degerbyn i Skellefteå och om Vännäs kommun 83, Lasta 84, Studia Archaeologica Ostrobotniensia 86, Jämten 88, Nytt från släktforskare och hembygdsforskare i Ångermanland, Medelpad och Västerbotten 90

Årsmötesprotokoll 93

Medarbetare 94

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Trattgränd 12
902 62 Umeå

Laseroriginal från Gigraf
Teckensnitt Helvetica 10/12
Tryckt av Goterna, Kungälv 1987
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1987

Karl-Hampus Dahlstedt
70 år

Professor Karl-Hampus Dahlstedt,
Johan Nordlander-sällskapets förste ordförande,
fyllde den 19 april 1987 70 år. Vi tillägnar honom
detta nummer av Oknytt.

ERIK J. BERGSTRÖM

Herjeådalen på Erik XIV:s tid

Rubriken är stulen från Johan Nordlanders uppsats i *Jämtlands Läns Fornminnesförenings Tidskrift* 1891. Nordlander ägnade även lilla Härjedalen stort intresse, landskapet blev ju faktiskt föremål för hans första upptäcktsresa och skriftställarskap. Förutom rubricerade artikel publicerade Nordlander också *Notiser om sjuårskriget i Härjedalen*, införda i hans *Norrländska samlingar*.

Erik XIV:s regentskap sammanföll till större delen med Nordiska sjuårskriget, vilket ingrep på ett avgörande sätt i Härjedalens historia. Kriget fick nämligen för detta landskap ödesdigra och långtgående konsekvenser, vars verkningar har gjort sig märkbara ända in i vår tid. Sjuårskriget var i själva verket det första grundskottet mot härjedalingarnas ekonomi och oberoende.

Välmående landskap

Skinn och järn var Härjedalens främsta handelsprodukter. För dessa åtrådda varor kunde man i Trondheim och Hamar byta till sig säd, salt, tyger och andra förnödenheter. Med dessa varor hade man stabiliserat sin ekonomi. Stora partier järn levererades, bl.a. som skatt till Bergens kungsgård och Tautra kloster. Bergen var då Norges främsta stad och till detta hanseatiska fäste inflöt varor från kontinenten, vilka sedan spreds över landet. Det vill också synas som om man i Härjedalen under senmedeltid uppnått ett visst välstånd. I alla händelser tycks man ha befunnit sig i en bättre belägenhet än sina svenska grannar. År 1531 vände sig nämligen härjedalsbönderna till

ärkebiskopen i Trondheim med sin oro för den svält som rådde i Hälsingland och Dalarna, och som skulle drabba dem i form av rövande och stjälande!

Krig utbryter

De då norska landskapen Härjedalen och Jämtland skulle emellertid komma att indragas i den stora konflikt som utbröt sommaren 1563. Sedan kriget blivit ett faktum, fick svenska befälhavare order att intaga nämnda provinser, vilket ej heller erbjöd några svårigheter. De lämnades dock utan tillräcklig bevakning, varför de ganska omgående återtogs av norrmännen. Detta hade möjligen kunnat tolereras av Erik XIV, om inte Danmark under hösten 1563 också erövrat Sveriges enda andningshål mot väst, Lödöse med fästningen Älvsborg. Svenskarna var därmed avskurna från sjöfart västerut, vilket förhållande bör ses som bakgrund till deras stegrade intresse för Trondheim.

Under vintern 1563-64 samlade svenskarna manskap för att i första hand återta Härjedalen och Jämtland, samt därefter anfalla Trondheim. Allmogen i Dalarna och Hälsingland visade stor motvilja mot krigsföretaget, "mytemakare gjorde knektarne afspännige", heter det. Erik XIV:s nye befälhavare, fransmannen Claudi Collart, lyckades omsider samla en styrka uppgående till ca 4 000 man. Collart genomförde nu ett vinterfälttåg varom föga är känt, men som prestation betraktat torde det kunna jämställas med Armfelts omskrivna tåg mot Norge 1718. Collart förmådde nämligen den 2 mars intaga Trondheim, sedan han i förbifarten erövrat fästningen Steinviksholm. Vintern bör ha varit särdeles snöfattig, annars skulle Collart knappast ha varit så lyckosam.

Nils Jespersson, en annan av Erik XIV:s befälhavare, sade sig vid denna tid ha i sinnet att med hälsingar erövra Härjedalen och därefter gå genom Hedemarken och ansluta sig till Collart. Den 14 april hade Jespersson också intagit Härjedalen. För att förhindra ett upprepande av höstens snöpliga

scenförändring, togs nu gisslan från varje by. I övrigt var emellertid Jespersson senfärdig och hann aldrig komma till Collarts bistånd, vilket visade sig ödesdigert. I Trondheim uppträdde nämligen Collart i flera hänseenden lättsinnigt och lät sig överrumplas av norrmännen under befäl av den handlingskraftige Evert Bild. Collart tvingades den 22 maj kapitulera och ge sig fången. För svenskarna blev förlusten av Trondheim ett svårt bakslag och grämelsen var stor. Under hösten 1564 gjordes därför frenetiska ansträngningar för att samla trupper till ett nytt anfall mot Trondheim. Mats Törne utnämndes till befälhavare i Jämtland, där han i Oviken samlade sitt manskap. Där låg centrumet för den kyrkliga verksamheten i Jämtland, och då kyrkans företrädare tog aktiv del i politiken, låg det nära till hands att välja orten till huvudkvarter. Från Oviken hade man också möjlighet att använda den smygväg som gick söder om fjällen, och därmed kringgå norskt försvar. Det var sannolikt också efter denna väg Törne i november tågade mot Trondheim, som utsattes för anfall. Törne lyckades dock ej intaga staden, varför han drog sig tillbaka, efterlämnande tre avbrända socknar. Till någon tröst för Erik XIV, som till grundsats hade att förvandla gränstrakterna till öknar, på det fienden ej genom dem skulle företaga anfall, kunde man tillägga.

Dalkarlarna under Johan Siggesson företog under hösten också ett anfall genom Härjedalen mot Hedemarken. Erik XIV föreföll dock långt ifrån nöjd med vad Siggesson uträttat, att döma av brev den 23 oktober, där det bl.a. heter: [1]

> Vi haver bekommit din skrivelse, Johan Siggesson, därmed du giver tillkänna om det infall som du haver gjort genom Herdalarna in i Hedemarken och tillfogat fienderna skada, så kunna vi föga hålla (utefter vadi) såsom du nu härtill haver uträttat, efter vi förnimmer ännu intet vore företagne mot de norske eftersom vi befallt haver.

Lugnt under 1565

Vid nyårstid 1565 synes de svenska trupperna ha hemförlovats. Denna vinter var sannolikt mera normal och lade

hinder i vägen för trupprörelser. I Härjedalen verkade som fogde Arvid Svensson, som lät meddela att han beställt om vakt och kunskapare mot Norge, vilket var behagligt för Erik XIV att veta, så att någon skada oförvarandes icke måtte bliva dem tillfogad. Ur svarsbrevet, daterat den 28 mars 1565, kan i övrigt utdragas:

> Därnäst som du låter förstå att de såsom uti Särna bygdelag boendes äro tillbudne sig nu gärna att gå oss tillhanda, och bliva under Sveriges Crono. Vi är ock tillfreds att samme bygdelag må ligge till Svegs prostegild där uti Herdall, eftersom du därom föregivit, alldenstund den därtill närmast är beläget.
>
> Den lagman du skriver om, som Herdals boerne begäre, äre vi och gunstelig tillfreds, att efterlåta där, när som vi varde förnimmandes att han är därtill tjänlig, och skall han därpå bekomme vårt brev, när han sig för oss presenterat haver.
>
> Till det siste; såsom du giver tillkänna, att du icke haver råd till att underhålla dig där hos bönderna uti din befattning för den fattigdom skull hos dem är, och begärer fördenskull ödmjukeligen att vi dig och de karlar dig på våre vägne efterfölje, något till underhåll vele efterlåte, utav tionden där i Herdall, så vele vi gunstelig tillåta, att du må anamma på dessa år sex pund av samme tiondespannmål, som där uti din befattning i år fallen är.

Några dagar senare får Arvid befallning tillse att 4-5 pannor för saltsjudning slås i Herdal. Betalning skall ges till dem som tillverkar pannorna, och pengar därför skall krävas av fogdarna i Jämtland och Hälsingland.

Resten av året förflöt ganska lugnt. I augusti fick dock de norrländska befälhavarna order att tåga mot Hedemarken, Oslo och Akershus. Johan Siggesson såg sig också föranledd att rehabilitera sig inför den fordrande konungen. Han befann sig i Härjedalen, och han förklarar att han är villig att dra åstad, och detta så fort som möjligt. På sydfronten lyckades emellertid svenskarna den 15 september intaga Varbergs fästning, där alltså en port mot västerhavet öppnade sig. Planerna på anfall mot Norge förlorade därmed något av sin aktualitet, åtminstone temporärt.

Norskt infall

Från 1566 antydes en skärmytsling i Hede, där svenskarna förlorat både hästar och manskap. Ett intermezzo under sensommaren kom dock att få större betydelse för Härjedalens invånare. En norsk trupp gjorde då en attack och tog fogden Arvid Svensson tillfånga. Medverkande i dramat var bröderna Olof och Per Knutsson från Östansjö, Lillhärdal. De hade redan 1564 rymt till Norge och fungerade nu som vägvisare för den trupp som fångade Svensson. Händelsen gav profossen Jon Persson anledning rida till Stockholm med bud om det inträffade. I det kungliga kansliet konstaterar man att norrmännen "förhållit sig otillbörligen och nu nyligen såsom vi förnimma, varit in i Herdal och slagit våre trogne tjenare ihjäl i denne landsort, och stämplat ondo mot oss och vårt rike."

Hälsinglands fogde Mats Mickelsson beordrades nu företa en undersökning om vad som hänt. Han fick också order om att de utgärdshästar som blivit fördärvade och utkörda under det norska tåget, skulle vårdas så att de återhämtade sig. I annat fall skulle de ersättas med andra. Av ordern kan man förstå, att de svenske företagit en räd in i Norge, sannolikt för att förfölja den norska truppen.

Sedan Mats Mickelsson inkommit med rapport om vad som hade tilldragit sig i Härjedalen, förvandlades Konungens "trogne tjenare" snabbt till en befattningshavare som "förhållit sig falskeligen och ej levererat till konungen".

Härjedalsfogdens förvaltning

Arvid Svensson, som sedan våren 1564 varit fogde i Härjedalen, hade som tidigare antytts, till en början visat intresse för sin uppgift. Han hade av Erik XIV fått tillåtelse att anamma viss del av tiondet, men lät sig därmed icke nöja, utan utnyttjade alltmer sin ställning för egen vinning, vilket f.ö. var en vanlig företeelse bland dåtidens fogdar och ämbetsmän. Eftersom det i Härjedalen ej heller hade tillsatts någon lagman, hade fog-

den lämnats fria händer att "sko sig" och dessutom uppträda brutalt mot befolkningen. Det skulle emellertid visa sig att hut går hem, eftersom Arvid Svensson blev tillfångatagen och av allt att döma ihjälslagen. Situationen i landskapet belyses av den undersökning som Mats Mickelsson verkställt och av den rapport han därefter insänt.

Det sägs, att Arvid Svensson undergått "vidriga öden", och Mickelsson fick nöja sig med befolkningens vittnesmål. Många bevis på Svenssons korruption och maktmissbruk lades fram. Innan lagman förordnades hade han t.ex. tillskansat sig sakören. I Glöte hade bönderna 1565 dolt norska kunskapare, och de fick lösa sina liv med allt de ägde. En av bönderna, Olof Jonsson, låg inne med en betydande förmögenhet i säd, kreatur och diverse varor. Panten lade fogden beslag på för egen del. En annan av bönderna, Sven Olsson, blev emellertid avrättad. Han var troligen mer kompromettterad än de övriga. Även i Älvros dömdes en man till döden, nämligen Erik Trondsson, vars brott bestod i att han dolt sin broder som kommit från Norge för att kunskapa.

I Hede socken hade Arvid Svensson tagit tionde samt flera hästar. I övrigt hade han låtit muta sig i ärenden om knektutskrivningar samt verkliga eller påstådda förseelser. I Vemdalen hade han satt hårt åt några bönder som uttalat hot mot honom och befälhavaren Törne. Bönderna Håkan och Olof Tolsson och den senares son Per Greff fick nu lämna ifrån sig ett mycket omfattande lösöre. Där ingick t.ex. 32 alnar engelskt kläde, samt bonader väggarna runt omkring. Olof och hans son blev emellertid ändå sagda från halsen, sedan herr Måns i Hede och dennes sockenbönder vittnat mot dem. Traditionen hävdar, att en av Vemdalens bönder blev fastnaglad i en ladu-vägg, innan svenskarna satte eld på gården!

Skansar uppföres

Arvid Svenssons öde föranledde Erik XIV att vidtaga en del åtgärder. Först och främst skulle gisslan åter tagas, för att

denna gång sändas till Stockholm. Sannolikt anlades också vissa försvarsanläggningar efter det norska infallet. Det kan t.ex. gälla den skans som 1685 omnämnes i en antikvitetsrannsakning: "Väster om byn Backen hafver en skans af trä varit, källare groopen och spisel rösan skall än synas. Bem:tte skans berättas vara brukad i sju års fegden." Backen visar sig vara den del av Linsell som ligger ovanför kyrkan. På Stenklyfts karta av 1697, samt Hermelins hundra år senare, finns där byn Backen utsatt, liksom Linseli, varmed man då enbart avsåg gårdarna väster om Ljusnan. Gärna vill man tro, att svenskarna även i övre delen av landskapet uppförde något försvarsverk. När allt kommer omkring, kan Långå skans kanske räkna sina anor från sjuårskriget.

Gårdar överges och plundras av jämtar

Hede och Vemdalens socknar befann sig i en speciellt svår situation. Närheten till truppcentralen i Oviken medförde att socknarna utsögs av de styrkor som då och då genomtågade bygden. Det ledde snart till att socknarnas sammanlagt 48 bönder övergav sina gårdar och flydde till skogs eller till Norge. I Svegs socken rymde något senare bönderna i Ransjö, Linsell och Glissjöberg, samt Hertfred Mattsson i Herrö. I Lillhärdals socken rymde de fem bönderna i Glöte, som då hörde till nämnda socken. Deras gårdar brändes därefter.

De båda norska landskapen Härjedalen och Jämtland hade aldrig haft speciellt mycket gemensamt. De hade t.ex. oftast olika hövitsmän, fogdar och lagmän. Handelsutbytet var obetydligt p.g.a. likartad struktur. Stridigheter om vissa gränstrakter hade förekommit under långliga tider, och fått biläggas i Trondheim. I kyrkligt avseende hörde Jämtland till Uppsala stift, medan Härjedalen alltid hört till Trondheims biskopsdöme. Jämtarna hade naturligtvis också fått svära den svenske konungen tro och lydnad. Därmed ansåg man sig som svenskar, men i själva verket hade man i Jämtland länge intagit en vacklande, närmast opportunistisk hållning beträffande

Bild 1. "Väster om byn Backen låg en skans." Denna bör ha legat i närhet av Linselis kyrka. Foto från sekelskiftet i Jämtlands läns museum.

rikstillhörigheten. Härjedalens norska tillhörighet hade däremot aldrig betvivlats, och de förrymda härjedalsböndernas hem betraktades nu tydligen av jämtarna som fientligt område.

Ovan uppräknade omständigheter är ett försök att förklara det plundringståg som företogs av ett fyrtiotal namngivna bönder i södra Jämtland. Dessa gick nämligen in i Härjedalen och tömde de övergivna gårdarna på det kvarlämnade lösöret! Härjedalens antydda välstånd bekräftas av en bevarad förteckning över det rövade godset. Dyrbara kläder och textiler från England och Holland fanns tydligen i de flesta gårdar och vittnar om att härjedalingarna fått valuta för sina skinn- och järnvaror. Dessa kläden anammades nu av jämtarna, som också kunde förse sig med redskap av järn, bland vilka fällor för djurfångst helt naturligt var en ofta förekommande artikel. Även

redskap och ämnen från myrjärnshanteringen togs om hand. Kvarnar är en annan ofta återkommande post bland det rövade godset. Ett smått sensationellt rov är en målad fela. Mårten Halvarsson i Klövsjö kunde lägga beslag på en sådan, som antyder härjedalingarnas urgamla musikintresse.

Jämtlands världslige ledare, fogden Jonas Jönsson, blev emellertid fundersam över sina undersåtars handlingssätt, och begärde av Erik XIV besked om hur han skulle förfara med rovet. Det är däremot högst sannolikt att den andlige ledaren, ordinarius i Oviken, Nils Stephani, varit en pådrivande kraft i jämtböndernas företag. Det länder dock Erik XIV till heder, att han nu intog en rättrådig hållning, vilket kommer till uttryck i hans svar från Svartsjö den 22 april 1567: "Viders vad det Rof bilangar och våre undersåtar i Klöffsjö socken hafver tagit i Vemdalen och Hede sockner, därutinnan du begärer vete vår vilje, så efter de icke hafver uti fientligt vis sådent bekommit, uten eljest rappat och vällat sådent till ägne, sedan fienderne vore avvekne, ej heller varit dem något emot och under ögonen; därföre bör dem sådant icke behålle, uten du må ty oss till gagnu vederkännes, Dette vi dig till svar icke hafver velat förhålle". [2]

Andlig odling

Den lutherska läran hade kommit som ett nytt och främmande inslag, och framstod för gemene man som ett orosmoment. Härjedalingarna utgjorde därvid inget undantag. De hade förtroendefulla kontakter med den siste katolske biskopen i Trondheim, Olav Engelbrektsson, stark motståndare till den nya läran, men även en ivrig och intrigant politiker.

När sjuårskriget bröt ut torde dock reformationsarbetet varit klart även i Härjedalen. I landskapet fanns två prästgäll, Sveg och Hede. I det förra fanns annexen Överhogdal och Lillhärdal, i det senare fanns endast Vemdalen som annex. Den norske historikern P.A.Munch upptager även Älvros och Tännäs som medeltida socknar, men hans uppgifter förefaller

icke tillförlitliga. Han har uppenbarligen hämtat dessa från den Trondheimska reformatsen av år 1589.

Motsättningar förelåg ej enbart mellan riken och landskap, utan också mellan byar och socknar. Till någon del berodde det möjligen just på sockenbildning. De fåtaliga prästerna såg ej gärna att man byggde nya kyrkor, eftersom detta medförde besvär med resor. Kyrkotiondet splittrades också och kom ej enbart moderkyrkan till godo. Ibland ledde motsättningarna till våldsamheter. Traditionen berättar om Otto Halvarsson Hund från Älvros, som i Svegs kyrka knivmördade kyrkoherden Didrik, detta efter en kontrovers som hade Ottos långa kyrkväg till bakgrund. Händelsen bör ha inträffat någon tid före sjuårskriget. Som ovan nämnts vittnade herr Måns och hans sockenmän mot vemdalsborna, som hade planer på försåt mot fogden. Några årtionden senare skulle även här kniven sitta löst, då en vemdalsbo knivhögg Hedes kyrkoherde herr Peder i armen.

Svegs kyrka nedbrunnen

Strax före krigsutbrottet 1563 antändes Svegs kyrka av blixten och förstördes helt. En olycka kommer ju sällan ensam. Svegs präster hade sitt boställe i Herrö, någon mil utanför Sveg. Där hade bl.a. den traditionsomspunne herr Anund verkat, tydligen under övergångsskedet till den nya läran. Det påstås t.ex. att han var ogift men ändå hade tre döttrar, vilket tyder på att han kringgått den katolska lärans celibatpåbud. Anund såg sig förmodligen också fri från förpliktelser mot den nya kyrkan. På annat sätt kan man inte tolka hans åtgärd att gömma en kyrkans kalk i en stenmur på sin gård. Kalken hittades under något av krigets första år av bönderna Hertfred Mattsson i Herrö och Olof Ersson i Överberg. Fogden Arvid Svensson fick på något sätt vetskap om fyndet och tog kalken för egen del. De två bönderna fick dessutom erlägga mutor till fogden. Man har tagit för givet att Anund då fortfarande levde, men ingenting säger att så var fallet. Om de två upphittarna sägs, att "de fant en kalk i herr Anunds gömer, och det intet viste honom". Ordet

"honom" åsyftar med stor sannolikhet fogden och ej Anund. Bönderna som troligen var slåtterkarlar på kyrkoherdebostället, skulle f.ö. knappast ha vågat ta kalken om Anund varit i livet.

Svegs sockens allmoge ingick till Erik XIV med bön om hjälp till sin kyrkas återuppbyggnad. I brev i mars 1565 fick fogden också anvisning om att allmogen skulle få åtnjuta tionde som de nödtorfteligen till sin kyrkobyggnad ansågs behöva. Krigsoro, en orättrådig fogde och andra omständigheter medverkade till att återuppbyggnaden dröjde. Från 1568 föreligger Härjedalens trohetsed till hertig Johan, underskriven av herr Jonas Petri "vid Svegs kyrka". Uttrycket ger en fingervisning om att kyrkan fortfarande ej var användbar.

Från Köpenhamn avsändes den 3 juli 1565 följande brev till landsherren i Trondheim:

> Til Herluf Skave, at Hr Peder Matssøn har ladet berette for Kongen, hvorledes de Svenske har været uti Herdal Sogn, der som han var Prest, og fornemnde Sogn afbrændt og er begjerendes, at han igjen maatte forsørges med et andet Sogn der udi Stiftet, og Kongen ham naadigst undt har det første Sogn, der vaccerer og ledigt blifer.

Herdals socken kan ej gärna vara annat än Lillhärdal. Under den tid Svegs kyrka stod i ruiner, hade man sannolikt förlagt det kyrkliga livet till Lillhärdal. Svegs prästlängd, upptecknad 1737, har också en Peder Mattsson den aktuella tiden, förutom den med samma namn som verkade några decennier senare. Peder Mattsons påstående att hans socken avbränts, verkar dock vara en grov överdrift.

Ordinarius i Oviken

Det var säkert inte med nöje svenska präster åtog sig nya ämbeten i de krigshärjade landskapen. Ett slående exempel utgör Jämtlands nye ordinarius Nils Stephani, som efterträdde prosten Erik Andersson i Oviken. Denne hade avlidit strax före krigets utbrott. Med största motvilja iklädde sig Nils Stephani sitt ämbete. Han hade förut verkat i Örebro, och såg nu med avund att hans efterträdare där fick njuta frukterna av hans ar-

bete. Att Nils Stephani redan efter en kort tid i Oviken hals över huvud fick ta till flykten för de norske, bidrog inte till ett välvilligare sinnelag hos honom.

Sedan svenskarna vintern 1564 "förankrat" Härjedalen och Jämtland och dessutom erövrat Trondheim, utnämndes Nils Stephani till superintendent med säte i Biskopsgården i Trondheim. I hans förordnande, daterat 12 maj 1564, sägs att han skall vinnlägga sig om att Guds ord måtte rätt lärt och predikat bli, och att han därtill har rätt att förordna tjänliga personer, både svenska och norska. Dessutom utlovas att han skall bliva försörjd med nödtorftigt uppehälle!

Nils Stephani fick aldrig tillfälle att besitta biskopsstolen i Trondheim, eftersom svenskarna redan den 22 maj måste uppgiva staden. Nils fick inskränka sig till att vara ordinarius i Oviken under de återstående krigsåren. Han förefaller ha varit en närig, gnällig och avundsam person. En bonde i Byn, Sveg, nödgades lämna honom mutor för att få gifta sig med "sin skylda fränko". Ytterligare bevis på Nils Stephanis närighet framträder i brev från Erik XIV till fogden Arvid Svensson:

> Viders: Vad de deres järn belangar du skriver om, där utav Herdall årligen utgöres, och Ordinarius uti Jämteland vill sig tillägne, det vele vi honom ingalunda efterlåte, alldenstund vi haver honom eljest med gott underhåll nogsamlig och gunstelig iåtit försörje, där med han sig ock skall låta sig benöja, och må du fördenskull järn låta komma till Rörsmederna i Helsingeland, eftersom de därom giva tillkänna.

Överhogdals ställning

I Överhogdal hade befolkningen lång väg till sin moderkyrka i Sveg. Strax efter det Härjedalen hamnat under Sverige, ansökte därför överhogdalingarna att få ha Ytterhogdal som moderkyrka, vilket också beviljades. Ytterhogdal ligger i landskapet Hälsingland och har alltid hört till Sverige. Vid freden i Stettin 1570 återfördes Härjedalen till Norge, men beträffande Överhogdal uppstod något trassel. Befallningsmannen i Hälsingland vägrade återlämna nämnda socken, sannolikt med utgångspunkt från att den i kyrkligt hänseende hörde till Ytter-

hogdal. Efter diverse skriftväxling mellan svenska och dansknorska myndigheter återgick även Överhogdals socken till Norge, och därmed också till Svegs prästgäll.

Krigets senare år

Oron kring den alltmer förvirrade Erik XIV orsakade en avmattning i kriget, vartill krigströtthet hos båda parter också kunde förmärkas. Johan Siggesson svarade för de närmaste aktiviteterna genom att 1567 från Västerdalarna infalla i Hedemarken och gå mot Oslo. Under återtåget brändes Hamar med omgivande bygd. Stadens ärevördiga domkyrka, som vid reformationen i Norge hade degraderats, förstördes genom sprängning och brand. Den gamla köp- och biskopsstadens storhetstid var därmed förbi.

En preliminär fredstraktat ingicks i november 1568, men var knappast allvarligt menad från någondera parten. Den uppsades av Sverige i januari 1569, men redan innan detta skett, inföll norrmännen i Härjedalen och Jämtland. Hertig Karl skriver den 30 januari, att norrmännen infallit i Härjedalen och Jämtland, gripit fångar och några ihjälslagit. Och detta alltså innan fredsförfattningen förmärkts vara ute.

Ockupationsmaktens hårda grepp om Härjedalen lättades ej under dessa senare krigsår. I saköresregistret för 1567 meddelas från Svegs socken: "Är uppburet efter en bonde som rettadt [avrättad] blef för han gaff the Norske tillzend all himlighet [olovlig underrättelse]; För alle hans lösöör, penningar 70 mark, 3 koor à 14 = 42 mark, 3 får à 2 = 6 mark, tillhopa 118 mark."

Härjedalingarna hade under krigsåren tvingats leverera järn till Hälsinglands rör- och hillebardsmeder. Årligen avgick några skeppund "klåfvurjärn", som skildes från stång- och osmundjärn. Fogdarna fick också tillstånd att för tiondekorn byta till sig järn av Härjedalens bönder.

En i vår tid intressant uppgift förtäljer att Hälsinglands fogde också uppbar något litet fisktionde i form av torrål från ålekaret i Fåssjöån.

Äntligen fred

Freden i Stettin den 13 december 1570 betydde slutet på en sjuårig strid, som varit både resultat- och meningslös, men som för otaliga människor inneburit lidande. Härjedalens folk tillhörde de som råkade mest illa ut. Hade inte om varit, kunde man möjligen ha återvunnit sin ekonomiska ställning. Om blev emellertid i deras fall Baltzarfejden, som drygt 40 år senare kom som extra påbröd och definitivt slog undan fötterna för Härjedalens befolkning. Men det är en annan historia, som det brukar heta i berättandets värld.

Noter

1 De flesta citat från äldre svenska handlingar återges med i stort sett nusvensk form vad gäller ortografi.

2 Det citerade brevet innehåller uppgifter som tidigare ej publicerats, och som är av stort intresse för kännedomen om Jämtlands och Härjedalens historia. I det aktuella fallet tvingas man också konstatera, att historikern Janrik Bromé gjort sig skyldig till något som liknar historieförfalskning. I det monumentala arbetet "Jämtland och Härjedalens historia" vill han nämligen göra gällande att det var de svenska trupperna som genomförde plundringarna i de härjedalska gårdarna, detta trots att Johan Nordlander redovisat det faktiska förhållandet i sin uppsats, som Bromé också använt som källa. Det kungliga svaret till Jonas Jönsson underlåter Bromé att nämna, beklagligt nog eftersom det också innehåller den först kända uppgiften om Vemdalen som egen socken. Bromé bör dock ha observerat detta brev, eftersom det i Riksregistraturet följer omedelbart på ett samma dag avgivet svar till Hälsinglands fogde Mats Mickelsson, vilket senare brev är omnämnt bland Bromés källhänvisningar.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholm, Riksarkivet:
Hertig Karls registratur 1569.
Landskapshandlingar för Hälsingland och Härjedalen.

Riksregistraturet 1563-1569.

Östersund, Landsarkivet:
Abraham Hulphers' anteckningar i kopior.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, N., En Härjedalsbeskrivning 1737. I: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1921.
Bull, E., *Jemtland og Norge*. 1927.
Bygdén, L., *Hernösands stifts herdaminne*. 1-4. 1923-26.
Det Kongel. Videnskaps Selskap skrifter i det 19de Aarhundrede. 1817.
Diplomatarium Norvegicum. Del V och XI.
Jämtland och Härjedalens historia. I-II. 1945-48.
Ludviksson, E., Häredals beskrifning. I: *Hadorphs S:t Olaffs saga på svenska rim*. 1675.
Modin, E., *Härjedalens ortnamn och bygdesägner*. 1911.
Munch, P.A., *Historisk-geografisk beskrifelse over Kongeriget Norge i middelalderen*. 1849.
Nordlander, J., Herjeådalen på Erik XIV:s tid. I: *Jämtlands Läns Fornminnesförenings Tidskrift* 1891.
Nordlander, J., Några notiser från sjuårskriget i Härjedalen. I: *Norrländska samlingar*. V. 1903.
Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede. I. 1887.
Norske Rigsregistranter. I-II. 1861-63.
Silfverstolpe, C.G.U., *Historiska handlingar*. VIII.
Styffe, C.G., *Skandinavien under unionstiden*. 1867.
Ståhle, C.I., *Rannsakningar efter antikviteter*. 1960.
Sukkestad, O., *Hamar før og nå*. 1967.
Westllng, G.O.F., Det nordiska sjuårskrigets historia. I: *Historiskt bibliotek*. 6. 1879.

KERSTIN ANDERSSON

Sägnen om Härjulf Hornbrytare och Sliarosvellir

I en gränshandling från 1270-talet i Sveg, troligen 1273, när gränsen mellan Sverige och Norge skulle fastställas berättas följande:

> Sådant vittnesbörd har Tord i Trosavik och 12 gamle män med honom, att Härjedalen först blev bebyggt av Norges män av följande anledning. En man vid namn Härjulf Hornbrytare, Kung Halfdan Svartes märkesman, föll i onåd hos kungen och flydde österut till Sverige, till kung Anund, som tog väl emot honom. Men där handlade han illa, i det han plägade älskog med kungens fränka, som hette Helga, och flydde sedan västerut till Norges konungs rike, till den dal, som då var alldeles öde och som nu kallas Härjedalen. Där satte han sig ned med Helga och gjorde bygd på ett ställe, som nu heter Sliarosvellir (översättning hos Nilsson-Tannér 1968).

Handlingen blir tillgänglig i tryck först år 1845. Vad som bör observeras är att handlingen saknar preciserade ortsangivelser. Två orter nämns i texten, den ena är Trosavik vilken har identifierats som den tingsplats i Hedevikens by, Hede sn, som 1451 benämns *Trasvik* (Modin 1949:181). Den andra orten är Sliarosvellir, som ingen hittills med säkerhet har lyckats identifiera, men som har fascinerat forskare genom åren.

Den förste som ägnar intresse åt Härjulf Hornbrytare och hans boplats är den norske prästen *Peder Clausson* (död 1614). I sin beskrivning över Norge berättar han utförligt om Härjulf men mindre utförligt om var han bosatte sig. Han säger att Härjulf och Ingeborg (ej Helga!) slog sig ner i den stora ödemarken, som låg öster om Jämtland mellan Sverige och Norge. Stället blev efter honom kallat *Härjulfsdal*, som nu förkortats till *Herdal* (se Ahnlund 1948:45f.).

1684 utfrågades länsman och tolvmän i Lillhärdal om fornminnen i socknen. Kungshögen på Snössvallen kom på tal men meningarna var delade om vem som låg begraven där. En del sade sig ha hört att det var en norsk kung som dött på väg till påven. Andra sade sig ha hört från sina förfäder att det var en landsflyktig svensk kung som slagit sig ner på Snössvallen, där det ännu kan ses hus och tomtställen. Den svenske kungen skulle sedan ha blivit höglagd där. Denne kung hade efterlämnat 12 söner, efter vilka hela socknen räknar sitt ursprung. I detta sammanhang omtalas en dansk krönika som ännu fanns i Jämtland (Ahnlund 1948:56).

1694 utkommer *Johannes Olai Unæus* "De Herdalia". Unæus ansluter sig helt till Clausson när det gäller landskapets äldsta bosättning (Modin 1899).

Per Jonsson Hedenberg föddes 1701 i Lillhärdal. Under 1720-talet studerade han i Uppsala och det är troligen under denna tid som han skriver *Liten Beskrifning öfwer Herdahlarna* (utgiven 1970). Hedenberg återger "Danska Chrönikor", troligen åsyftas Peder Clausson. Återgivandet av berättelsen om Härjulf påminner nämligen i stora stycken om Claussons version utom i ett avseende. I Hedenbergs version skall Härjulf ha varit samtida med Halvdan Svartes son Harald Hårfager. I fjärde kapitlet återger Hedenberg vad Lillhärdals bönder hört berättas från far till son om de första innevånarna i socknen:

> at fyra bönder aldraförst hade bodt i Herdahlen, och haft sina säten tre mijl oppifrån ther nu Lillherdals kyrka och socken är, vid en åå, som kallas Härjåhn, hwilket ställe nu förtiden allmänt kallas Snösswall, ibland thessa fyra första invånare äro några i synnerhet namnkunnige, såsom Enfaster, och Nöhtbiörn, af hwilka twänne ställen wid Snösswall och Härjeåhn liggande Enfasterwall och Nötbiörnsnäs fåt sina namn, hwarest theras hyddor varit.

Enfastvall skall ha legat där nu landsvägen går strax intill Enfasttjärn cirka 1 km nedströms Snössvallen. Nötbjörnsnäs antas ha legat någonstans i närheten av Nötbjörnsbackarna i Mölingens dalgång cirka 15 km nedströms Snössvallen (Modin 1949:155). I slutet av fjärde kapitlet omtalar Hedenberg att bönderna omtalar "at förutom the fyra första bönderna skulle

äfwen wel en Herre [---] af hwilken Herre Herjeåhn, och Herrdalen fåt namn".

Olov Joensson, länsman i Lillhärdal och bror till Hedenberg, skrev 1737 *En Härjedalsbeskrivning*. I den berättar han om en flykting och kung herr Ulius, en misstänkt latinisering av *Härjulf*. Herr Ulius skall ha bott på Slyas-vall, cirka 3 mil ifrån Lillhärdals kyrka, och ligger begravd i en hög på Kongsänget. Herr Ulius hade tre söner Nöthbiörn, Ucker och Ulf "av vilkas barn hela fögderiet skall vara utspridt". Herr Ulius skall också vara den som Härjulfsdalen fått sitt namn av (Joensson 1921:77f).

I sin 1777 utkomna ortsbeskrivning går även *Abraham Abr:son Hülphers* in på berättelsen om Härjedalens första bebyggare. Han återger Peder Clausson men avviker när det gäller förklaringen av namnet *Härjedalen* som han anser komma av gräsbeteckningen *hära* (Nardus stricta) som växer ymnigt längs Härjån (1777:4). I Hülphers' version har Härjulf nu fyra söner och en dotter, endast två av sönerna är namngivna: Ulf och Björn. De övriga sönerna skall ha bott på Snössvallen respektive Mölingdalen.

Den som kanske har ägnat det största intresset åt problemet kring Sliarosvellir och Härjulf Hornbrytaren är *Erik Modin*, präst i Härjedalen kring sekelskiftet. Han lägger ner ett stort arbete på att förklara ortnamn och nedteckna sägner från Härjedalen. Hans bok *Härjedalens ortnamn och bygdesägner* trycktes första gången i tidskriften *Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv*, band 19, 1902-1903. En tredje upplaga utkom 1949.

När det gäller lokaliseringen av Sliarosvellir är Modin säker på sin sak. Platsen förlägger han till det nybygge Slyås som upptogs cirka 1869. Själva namnet *Sliarosvellir* betyder, enligt Modin, *Sliåmynningsvallarna*. Platsen skall alltså ligga där Slyan rinner ut i Härjån. Att som bl.a. Hülphers förlägga platsen till Snössvallen anser Modin helt förkastligt (Modin 1949:141ff.). Nybygget Slyåsen ligger i norrsluttning av berget Slyåsen, ett ur odlingssynpunkt mycket ogynnsamt läge. När det gäller Snössvallen är förhållandena inte mycket bättre.

Jöns Jönsson på Snössvallen berättade att gården ligger i "bakli" och snön ligger där längre än på andra sidan, på Lövnäsvallen (ULMA [Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala], acc. 20471:110).

Vid inventeringen för den ekonomiska kartan som Riksantikvarieämbetet (raä) utförde i Lillhärdal 1975, besiktigades de platser som enligt uppgift skall ha varit Härjulf Hornbrytares boplats. Inventeringen gav ett negativt resultat, man kunde inte konstatera några boplatslämningar.

1979 skriver *Ove Hemmendorff* i Lillhärdals hembygdsbok, *Härdalsboken*, en uppsats med titeln "Slyos och Härjulf Hornbrytaren". Uppsatsen föranleddes av att två lillhärdalsbor, John och Elof Herrdin, hade genomsökt ett område kring Lövlunda, en sentida gård vid Härjån nedanför Lövnäsvallen, med metalldetektor varvid en mängd metallföremål kom i dagen. Detta föranledde Hemmendorff att anta att en del av föremålen härrörde från en vikingatida boplats. Sägnen om Härjulf ansågs styrka detta.

Vid arkeologiska undersökningar sommaren 1982 kunde jag inte iaktta några boplatslämningar vid Lövlunda varför det angivna området (raä 220) fosfatkarterades. Också detta gav negativt resultat.

När det gäller fyndmängden finns det en väsentlig felkälla som inte får negligeras. Det finns inga liknande områden som så systematiskt har genomsökts med metalldetektor. Under hösten 1982 gjordes en smärre undersökning för att kontrollera hur mycket "metallskrot" det finns på övergivna boplatser. Under en eftermiddag påträffades ett 40-tal metallföremål av typen hästskor, hästskosöm, järnspik, järnbleck, järnfragment, länkar till kedjor, söljor samt en spets till ett älgdrag.

Har det då funnits en folklig tradition om Härjulf Hornbrytaren och Sliarosvellir i Härjedalen? Det första skriftliga belägget för en folklig tradition om Härjedalens första bosättning, är den som Hedenberg relaterar, att fyra bönder först bosatte sig i Herrdal. Bland dessa fyra fanns Enfast och Nöhtbiörn. Förutom dessa fyra fanns en man vilken Hedenberg beslutar sig för är Peder Claussons Härjulf. Det skall här noteras att i

Peder Claussons version av berättelsen finns inga söner nämnda.

I gränshandlingen från 1273, som alltså blir tillgänglig i tryck först 1845, nämns följande ättlingar till Härjulf: Hakon Valr, Frode, Herlaug Hornstige, Tor Droge, Torbjörn Makarkalv, Torbjörn Gamle, Dag Ljot, Toraide, Rafn, Eilif Teppiman, Björn, Tord, Havtor och Asulv.

Redan 1737, hos Joensson, har de fyra första bönderna blivit till Härjulf Hornbrytarens söner. Detta fortsätter sedan fram till och med Modin. Sönerna är de samma, det är Ulf, Enfast, Nöthbiörn eller Björn, Ucker eller Hucker som varierar i olika kombinationer hos de olika författarna. Inte heller Erik Modin, som har tillgång till gränstraktaten, förnekar att dessa är söner till Härjulf. Att det är så stöder Modin på att det är "arvsägner ännu gängse" (Modin 1949:121). Han noterar att namnen inte är de samma men förklarar det med att namn förändras genom tiderna, sålunda förklaras *Hucker* som en ombildning av *Hakon Valr* (Modin 1949:121). I tredje upplagan av sin bok påpekar Modin att han inte kritiskt granskat sägnerna därför att de inte tål det - de blir mindre njutbara då.

Samma år som tredje upplagan av Modins bok kommer (1949), är folkloristen Ella Odstedt i Lillhärdal, och besöker den då 82-årige Jöns Jönsson på Snössvallen. Trots ledande frågor kan denne inte ge några närmare upplysningar om sägnen. Ella Odstedt tolkar det som att sägnen är i sin upplösning (ULMA, acc. 20471:106-108).

Inte heller i några andra uppteckningar från Lillhärdal på ULMA finns upplysningar som kan stödja teorin om att det är en levande folklig tradition. Det hela rör sig troligen om en litterär skapelse. Upphovet till den berättelse som idag berättas i Härjedalen, om Härjulf Hornbrytaren och hans söner Enfast, Hucker, Nöthbjörn och Ulf är Per Jonsson Hedenberg, som på 1720-talet tillför den ursprungliga folkliga traditionen om fyra bönder den litterära om Härjulf. Under de cirka 170 år som går innan Erik Modin börjar göra sina uppteckningar har de två blandats ihop till en helt ny berättelse.

Finns det någon sanning i sägnerna om tidig bebyggelse och tidig odling i området kring Lövnäsvallen? Några arkeologiska belägg av typen husgrunder och gravar finns inte sedan kungshögen vid Snössvallen av Gustaf Hallström blev förklarad som naturbildning. Någon odling har knappast förekommit, det är alltför ogynnsamma förhållanden för att någon permanent odling skall ha förekommit på platsen. Däremot har området utnyttjats för boskapsskötsel.

I området kring Lövnäsvallen - Snössvallen finns ett stort antal inägonamn. I förleden finns namn som kan kopplas till gårdar i Kyrkbyn, Nordanhå och Sunnanå, t.ex. *Griggas* och *Griggöja* till gården Griggas i Kyrkbyn (numera på Jamtli i Östersund). I efterleden finns ord som kan kopplas till aktiviteter i samband med slåtter och fäbodar, såsom *-änge* ('självväxt äng vid större vattendrag'), *-öja* ('ängesland omflutet av förgrenad bäck') och *-vall* ('den hävdade marken kring fäbodstugan') (Modin 1949:21f.). I protokollet från laga skiftet (1876-1896) i Lillhärdal sn tas markerna i området upp som slåttermark och betesmark. I en uppteckning från ULMA omnämns att fäbodarna i Lillhärdal kan ligga en och en eller flera tillsammans. Varje vall har sitt namn efter ägaren, gården i byn (ULMA, acc. 2238:478f.).

Av inägonamnen att döma verkar det som om stordelen av området skall ha fungerat som slåttermarker/betesmarker till byarna inne i Lillhärdal. En ännu inte färdigbearbetad pollenanalys från Enfasttjärn 1,5 km från Lövnäsvallen kan kanske ge svar på frågor om markutnyttjandet i området.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA):
Granberg, E. 1929. *Hede och Lillhärdals s:nar* (acc. 2238).
Odstedt, E. 1949. *Lillhärdals sn* (acc. 20471).

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, N. 1948. *Jämtlands och Härjedalens historia. I. Intill 1537.* Stockholm.
Hedenberg, P.J. 1970. *Liten Beskrifning öfwer Herdahlarna.* Östersund.
Hemmendorff, O. 1979. Slyos och Härjulf Hornbrytaren. I: *Härdalsboken.*
Hülphers, A. Abr:son. 1777. *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Tredje samlingen om Herjedalen.* Westerås.
Joensson, O. 1921. En Härjedalsbeskrivning 1737. I: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning.* 1921. Härnösand.
Nilsson-Tannér, P. 1968. *Härjedalen. Allhems landskapsböcker.* Malmö.
Modin, E. 1899. *Joh. Olai 1694. De Herdalia.* Östersund.
Modin, E. 1949. *Härjedalens ortnamn och bygdesägner.* [Tredje uppl.] Sveg.

JAN OLOV WESTERBERG

Carl Magnus Robsahms norrländska dagbok 1797-1801

Exploateringen av Övre Norrlands mineralrikedomar kan sägas inledas 1635 då samen Peder Olofsson finner silvermalm på Nasafjäll i Västerbotten. I och med att fyndet kommer till myndigheternas kännedom inleds en intensiv period av prospektering och satsning på de olika fyndigheter som bedöms som brytvärda ur den dåvarande ekonomiska doktrinens - merkantilismens - synvinklar, där tillgången på ädlare metaller är en mätare på rikets ekonomiska välstånd. Efter att anläggningarna vid gruvan på Nasafjäll och hyttan vid Silbojokk avbränts vid det norska infallet 1656 överflyttas statsmakternas intresse till det nyupptäckta silverstrecket i Lule Lappmark. Hytta uppförs vid Kvikkjokk och malm bryts vid Alkavare och Kedkevare. Under samma tid drivs flera kopparbruk, bl.a. i Kengis med malm från Svappavaara och vid Moån i Kalix socken med malm från det närbelägna Pirtivaara och Pahtavaara.

1600-talet kan sägas vara de ädlare metallernas århundrade i Norrland. Under 1700-talet avtar intresset för dessa och förskjuts mot bruksmetallen - järnet - som bryts på ett stort antal platser och förädlas vid flera mindre järnbruk. Det är under 1700-talet som exploateringen av de stora järnmalmstillgångarna i Gällivare inleds. I kustlandet byggs masugnar och manufakturer upp vid bland annat Strömsund, Melderstein, Björkfors och Selet. Många viktiga namn finns i den norrländska bergshistorien, av vilka två är Jonas Meldercreutz, en av grundarna bakom Meldersteins bruk, och Samuel Gustaf Hermelin, friherre och bergsråd, som mellan 1797 och 1812 lägger ned

stor energi och företagsamhet på en lång rad bruk och bergsanläggningar.

De forskare som i sina arbeten på något sätt behandlar utvecklingen i Norrbottens tidiga bergsbruk kan inte undgå att stöta på namnet Carl Magnus Robsahm (senare adlad af Robson) och dennes efterlämnade verk i form av dagboksanteckningar, skrifter och kartor. I denna artikel skall en redogörelse lämnas för en resa företagen av Robsahm år 1797 samt för den dagbok som finns bevarad från denna resa.

Carl Magnus Robsahm föddes några dagar före julafton år 1776 på Vistboda bruk i Lerbäcks socken, Närke, som son till brukspatronen med samma namn. Släkten Robsahm hade under flera generationer varit ägare av Vistboda bruk. Unge Carl Magnus sändes vid 13 års ålder till Uppsala för att studera. Redan år 1789, vid 16 års ålder, tog han en juridisk examen varefter han inträdde i Bergskollegii tjänst, först som auskultant, senare som vice notarie och notarie. År 1805 utnämndes Robsahm till sekreterare i Jernkontoret och år 1814 erhöll han titeln bergsråd. 1815 och 1817 var Robsahm borgarståndets sekreterare. Den 23 juli 1829 adlades Robsahm med namnet af Robson, och samma år blev han redaktör för Jernkontorets annaler. År 1813 fick bergsrådet och vice presidenten i Bergskollegium avsked. Efter pensioneringen bodde Robsahm på Vistboda bruk där han också avled 1840. [1]

Robsahm kom under sin tjänstgöring vid flera tillfällen till Västerbotten och lappmarkerna. I Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm förvaras en handskriven dagbok förd vid resor till Västerbotten och Lappmarken under åren 1797 till 1801. [2] Dagboken är i folioformat om 650 sidor med bilagd karta och utgör en renskrift av de fältanteckningar som fördes under resorna. Handstilen är flytande och lättläst och delar av volymen har försetts med marginalrubriker, som gör den mycket lätt att utnyttja. Fältanteckningarna har på flera ställen kompletterats med citat och utdrag ur andra källor, t.ex. bergmästarnas relationer, vilka är tydligt angivna i marginalen på den renskrivna handskriften. Bergmästaren var - och är - den statlige tjänsteman som har uppsikt över gruvväsendet och bergsbruket

inom ett bergmästardöme. Bergmästaren var ordförande i de speciella bergstingen och hade även en tekniskt rådgivande funktion. Bergmästarna var skyldiga att årligen inlämna ämbetsberättelser till Bergskollegium, och dessa finns i stor utsträckning bevarade i Bergskollegii arkiv.

I Lunds universitetsbibliotek förvaras en del samlingar av Robsahm, vilka i arbetet med denna artikel jämförts med KB-manuskriptet. [3] Materialet utgöres till största delen av brevväxling mellan Samuel Gustaf Hermelin och Robsahm, samt instruktioner från Hermelin till Robsahm, rörande olika insatser i anslutning till Hermelins olika bergsbruk. Samlingen innehåller även en del dagbokspartier. De i Lund befintliga dagbokspartierna är innehållsmässigt väl överensstämmande med KB, med viss reservation för de senare resorna. I dessa finns vissa skillnader, främst genom att Lundamanuskriptet utförligare redovisar ett par resor, bland annat 17-29 juli från Lansjärv till Gällivare. Denna resa omnämnes mera kortfattat i manuskriptet i KB än i Lund. Huvudskillnaden förefaller vara att materialet i Lund är annorlunda disponerat. Lundamanuskriptet är troligen inte primärt i förhållande till KB, snarare går bägge tillbaka på fältanteckningar. I bägge manuskripten hänvisar Robsahm till de anteckningar som fördes vid de olika resorna.

Dagboken ger många intressanta upplysningar som kan indelas i fyra grupper. Här finner man upplysningar om bergsbrukets tillstånd och historia, upplysningar om länets kulturhistoria och näringsliv, uppgifter kring olika transportleders tillstånd samt förslag till lämpliga utvecklingsåtgärder för kommunikationernas främjande.

Resorna utfördes i första hand med syfte att undersöka och arbeta vid olika malmfynd, men också för att utsyna lämpliga platser för hyttor, masugnar och brukshemman både ovanför och nedanför lappmarksgränsen. Ett ytterligare syfte var att fastställa sträckningen av olika transportleder från de olika malmfälten ned till kusten. Robsahm beskriver också noggrant folkliv och näringsliv i de områden som han genomreser.

Här skall en av de i dagboken beskrivna resorna närmare studeras, och exempel skall ges på upplysningar som fram-

kommer vid detta studium. Den resa som utvalts skedde den 10 juli till den 9 oktober 1797 tillsammans med bruksägaren och bergsrådet, baron Samuel Gustaf Hermelin. Resvägen gick från kusten upp efter Luleälven till byn Heden där sällskapet delades i tre avdelningar med olika syften. Baron Hermelin ledde en avdelning som skulle utsyna hemman från lappmarksgränsen till Anajocki, och kronobefallningsman Boström ledde en annan avdelning som skulle utsyna lämpliga hemmanslägenheter och -anläggningar vid Luleälven från Bredåker till lappmarksgränsen. Robsahm å sin sida fick till uppgift att leda en grupp med syfte att arbeta vid de av baron Hermelin nyligen inköpta bruksanläggningarna vid Gällivare samt utsyna en transportled från Heden till denna ort.

Hermelin hade år 1796 låtit genomföra flera brytningsförsök på olika platser i Lule socken och i maj 1797 ingav han en inlaga till Bergskollegium om sina intressen i Norrbotten. I inlagan begärdes en bergmästarundersökning av de olika bruken och anläggningarna runt om i Västerbotten. I det vid undersökningen uppgjorda syneprotokollet skulle det klart framgå att Hermelins intention inte var att utnyttja allmogen mot dess vilja. Allmogens tjänster skulle endast utnyttjas mot betalning och efter frivillig överenskommelse. Hermelin framhöll vidare att anläggningar skulle uppföras i Jokkmokks lappmark och på sydvästra sidan av Lule älv där inga bruk tidigare varit i drift. [4]

Heden

Resan uppfrån kusten inleddes den 10 juli 1797 i samlad tropp. Den 16 juli - en söndag - hade sällskapet nått Heden, där man tog en vilodag. Robsahm skriver:

> Söndag, om förmiddagen bevistades byamännens bön, och om eftermiddagen deras så kallade kolkning, eller notdragning efter lax, hvilken af Hedenboerne vanligen förrättas utanför Hednoret, och tillgår på det sättet, att noten utsläppes i Strömskanten och indrages sedan med bägge armarna. 9 man fordras vid sådana tillfällen uti landwarporne. En går därvid ut i vattnet och slår laxen med en träklubba, att den icke skall wid uptagningen skada noten, emedan han äger en

ganska stor och efter sin storlek ojämförlig styrka, hvarpå man som bevis bör se, huru han kan arbeta sig upp i de svåraste forsar, så framt ej lodräta fall af mycken höjd möte. Han kan med blixtens fart och snabbhet gå snedt öfver den strängaste forsådra utan att förlora sin cours till destinerad plats. Det är en sed, at wid kolkningen göra present af en lax til främmande åskådare, men nu under flodtiden ville fisket ej lyckas, annars begagnas under fångsttiden både natt och dag, och kan till och med hända at i ett enda varp ärhålles hela 16, 20 laxarne, hvaraf någon eller några kunna väga ända til 20 lispund [ca 16 kg] och stundom därutöfver. Hedens byamän äro i anseende till fisket indelte i vissa kolklag, liksom i vissa patalag, nämligen Edpatan, Krokforspatan och Ilskatpatan.

Vanligt förekommande i dagboken är anmärkningar rörande fiske och fiskesätt, säkerligen på grund av att den mesta transporten skedde på vattnet och att resenärerna därigenom ofta kom i kontakt med fiskeanläggningar och fiskelag. Fiskets betydelse för de norrbottniska byarna har varit mycket stor. Byarnas olika fiskeanläggningar kunde vara i vägen för transporterna, eftersom pator, stakgårdar och karsinapator ofta var av ansenlig storlek. I en senare del av dagboken nämner Robsahm om fiskeanläggningar vid Räktjärv i Kalixälven att dessa är så farliga att de genom sin storlek nästan helt hindrar transporter nedför älven. Av beskrivningen över Hedenbornas fiske framgår att det rör sig om någon form av landnot, dvs. en not som utlägges från båtar snett ut över strömmen, varefter den dras in av på stränderna utposterade dragkarlar. Fiskemetoden är av hög ålder, och kan fortfarande beses, bl.a. i Kalix älv.

Dagboken ger inte endast upplysningar om fiske och andra "hårda" förhållanden. Den 19 juli har resenärerna nått fram till Kusberget, några mil norr om Heden och Robsahm skriver: "Kusberget, beläget på norra sidan av elfven och hvilket är ganska stort, och på sina ställen uppfyldt af stenras. Där skulle finnas en god tillgång til tjärurötter, men en allmän vantro är, at en mängd spöken kallade trollhundar skall uppehålla sig i detta berg". Folkloristiska upplysningar av detta slag förekommer i dagboken både från skogsbygden och lappmarken.

Den 24 juli 1797 har Robsahms grupp nått upp till Nattavaara nybygge där resenärerna möter en ättling till den förste nybyggaren:

Förste odlaren här har varit en ryss som flyktat undan värfningsplakatet. Sonsonen till denna man lefver ännu, sades vara omkring 100 år gamal, men var rask och munter: dess utseende var sådant, at våra hästar skyggade för honom. Blott en enda hustru, bördig från Purkijaur i Jockmock fanns här, som talar nog begriplig Svenska - finnskan är det allmännaste, ehuru alla kunna tala och förstå lappskan; flere tala en blandning af 3 språk då de vilja tala det svenska. På intet ställe har jag sett begäret efter brännvin så öfverdrifvit som här - man öfverhopade mig med ostar i speculation på mina små kaggar. I hela byn finnas ingen bakugn - bröd är här icke allmänt, och det, som brukas bakas i askan. Sina inskränkta mjölbehof få de genom malmtransporter till Spiken.

Gällivare

Kring den 25 juli nådde Robsahm Gällivare. Den medföljande bergsprängaren blev här sjuk på grund av de kalla bad han blivit utsatt för vid övergången av olika vattendrag under resan och kunde därför "ej rätt bese Malmberget". Robsahm lämnar en omsorgsfull beskrivning av Gällivare och de olika anläggningar som växt fram i samband med gruvdriften och etableringen av en kyrk- och marknadsplats i lappmarken. I "centralorten" Gällivare finns vid denna tidpunkt kyrka, kyrkstad och en del bostadshus och handelsbodar. En allmän marknad hålls varje år kring den 12 februari, direkt efter det att marknaden i Jokkmokk avslutats och ännu en marknad hålls i slutet av april. Om kyrkstaden lämnas bland annat följande information:

En mängd kyrkostugor äro här kringspridda utan någon synnerlig ordning: några få af Kaitom eller fjällapparna hafva ordenteligen byggde kyrkostugor, ehuru de fleste äro ganska simpla, och bestå endast af några hopreste stockar. Sjocksjocks lappar hafva nästan alla kyrkohus, och ingen nybyggare är det förutan, ehuru flere kunna vara i compagnie om en byggning.

Gällivare har anor ned i 1600-talet då de oerhört rika järnmalmsfyndigheterna upptäcktes. På 1740-talet byggdes kyrkan och kyrkstaden tillkom kort därefter som en samlingsplats för de samer och nybyggare som levde i området kring Gällivare. Trots att brytningen förekommit periodvis under 1700- och

1800-talen och därvid utgjort råvarukällan för ett flertal små bruk efter Råne, Lule och Kalix älvdalar, är det först i och med järnvägens tillkomst 1888 som exploateringen intensifieras. [5]

Om Gällivare malmbergs historia finns enligt Robsahm mycket att berätta:

> At detta bergs malmfyndighet längre tid varit bekant, äro utan motsägelse, ehuru det till användande och nyttjande icke blifvit uptagit; ty uti Bergmästaren Barthold Sadelins berättelse till Höglofelige Kongl. Bergcollegium om bergvärckens tillstånd i Wästerbotten för år 1704 finnes följande mening intagen "I Illovara fjäll, 12 mil från Råne socken är järnmalm funnen, och öfversänd, finnes till bredden vara 1 1/2 famn, och uti längden sträcker sig et tämmeligt stycke åt fjällen". Något arbete genom tillmakning synes äfven hafva varit företagit, så vida vid den år 1706 anställdte undersökning om det sedermera anlagde Meldersteins järnverk malm blifvit funnen i en hop eller hög som med mossa varit öfverväxt och blifvit skattad til 30 lass, hade det varit hästelass så utgjorde samma hop minst 60 skeppund, men mentet därimot renlass torde den icke högre än til 15 skeppund beräknas. Emellertid har det icke med denna järnmalms anlednings nyttjande blifvit något alfvare gjordt, förr än år 1735, då Captainen vid Västerbottens regemente Carl Tingvall, som bodde i Råne, efter bonden Jan Andersson i samma by gifna anledning, den 30 september samma år skall därå begärt och erhållit mutsedel, hvilken rättighet då krigscommisarien, sedermera borgmästaren i Lule; Olof Uneus, som föregaf sig redan år 1726 derå hafva nedlagt arbet, ville bestrida, samt i sådant afseende begärde och erhållit tilstånd at tvisten härom vid ett urtima Bergsting måtte få upptagas och afghöras; hvilken likväl sedermera icke blef fullfölgt, utan undersökningen om masugn och tvenne stångjärnshammare anläggande på Tingvalls ansökan, därefter år 1776 verkställdes, samt dessa inrättningar af Kongl. Bergscollegio priviligierade voro.

Robsahms beskrivning av upptäckten av och omständigheterna kring upptagandet av Gällivare malmberg är noggrann och tillförlitlig. Där uppgifter citeras ur äldre material stämmer dessa väl med andra bearbetningar av samma källor. [6] Av framställningen ovan framgår att ett hästlass motsvarade fyra renlass och en enkel beräkning med utgångspunkt i Robsahms siffror ger vid handen att ett hästlass uppgick till två skeppund (300-340 kilo) och ett renlass till ett halvt skeppund (75-85 kilo).

Robsahm gör noggranna anteckningar över de olika anläggningar inom området som har med bergshanteringen att göra. De olika gruvorna - Bergmästargruvan, Wälkomman, Nygruvan, Captainsgruvan, Fredricas lilla skärpning, Johannisgruvan, Robsahms gruva och Barons gruva - skildras med avseende på läge, malmkvalitet, transportvägar samt tidigare utförda arbeten. Kaptensgruvan är enligt Robsahm den mest givande, och han skriver:

> Vid Captainsgrufvan, som här mera allmänt kallas gamla eller storgrufvan, är en smedja, et lider och en grufstuga med kammare. Captain Meldercreutz har låtit upprätta dessa hus: han har också här tillbragt flere somrar, och efter dess egen utsago räknat de lyckligaste dagar af sin lefnad, under hvilken tid han således varit skild från nästan hela verlden, utom sina mathematiska funderingar, hvaraf man ännu se lämningar på bord och väggar.

På många ställen i dagboken utnyttjar Robsahm upplysningar erhållna från olika källor, både skriftliga och muntliga. Som en källa för t.ex. befolkningsuppgifter har kyrkoherden intervjuats. För att närmare utröna uppgifternas källvärde bör de angivna sifferuppgifterna jämföras med uppgifter från mantalslängder och kyrkobokföring. Allmänt sett torde källvärdet hos Robsahm vara högt, vilket styrkts genom kontroll av de uppgifter kring bergverksrörelsen som lämnats i form av citat och avskrifter av äldre källor. Uppgifterna återfinnes även i nyare studier av bl.a. järnbrukens historia i Norr- och Västerbotten, och har vid arbetet med denna artikel jämförts med handskriften. Överensstämmelsen mellan litteraturen och Robsahms uppgifter är mycket stor.

Sjocksjocks sameby har enligt kyrkoherden en befolkning av 248 personer, och de bägge Kaitumbyarna 359. I socknen finns 14 skattlagda krononybyggen med 35 åbor och 14 frälsenybyggen lydande under Meldersteins bruk med 16 nybyggare. I hela Gällivare lappmark skall det finnas 1124 personer, samer, nybyggare och ståndspersoner. Om samernas renhjordar sägs följande: "Ehuru en tillförlitlig summa på lappallmogens renar ej kan uppgifvas, i anseende till ägarnas förbehållsamhet, torde dock antalet i Sörkaitum bestiga

ungefärligen 5000, i Norrkaitum till 5000, och i Sjocksjock till 2000 renar. Denna uppgift är endast efter den calcul en och hvar i förtroende berättat andras förmögenheter. Nybyggarnas boskap kan beräknas till 360". Marginalrubriken vid den sista upplysningen ger vid handen att den boskap som omtalas är hornboskapen, inte nybyggarnas reninnehav. Många nybyggare hade renar, vilket även var vanligt i andra lappmarkssocknar. [7] Beräkningar på samernas renbestånd under äldre tid är mycket svåra att göra. Förtegenheten kring renhjordarnas storlekar har gamla rötter, vilket Robsahms ovan citerade stycke ger ett tydligt exempel på.

Samer

I dagboken ges många intressanta upplysningar kring samspelet mellan samer och nybyggare och de därvid uppkomna kulturkontakterna. Till en viss del belyses ackulturationsproblematiken, dvs. samspelet och mötet mellan olika kulturer. Robsahm nämner att vissa samer tagit upp nybyggen och har kor. I Kaitums sameby skall det vara särskilt vanligt förekommande att mindre förmögna samer har ett antal getter som man under sommaren låter följa renhjordarna. På hösten lämnas getterna till en nybyggare, som mot en mindre ersättning åtar sig att vakta dem under vintertiden.

Bland lappmarkens nybyggare är en vanlig inkomstkälla limkokning, vilken har som råmaterial renhorn som inköps av samerna. Ett problem vid kokningen är att tillgången på renhorn minskat kraftigt varför priset stigit.

Sjocksjocks samer odlar enligt Robsahm rovor på renvallarna. Roten kokas tillsammans med fågel- och renkött. Kålen (blasten) förvälles och hackas varefter den blandas med renmjölk för att sedan fyllas på kärl och kaggar för att förvaras till vintern. Även olika syraväxter användes för detta syfte. Phebe Fjellström beskriver i boken *Samernas samhälle i tradition och nutid* ingående detta sätt att genom olika tillsatser få renmjölken att koagulera. Syftet med detta var att uppnå större hållbar-

het, och varianter av metoden har haft stor betydelse i det samiska hushållet som i huvudsak var lacto-animalt. [8]

Marginalrubrikerna i den omfattande dagboken ger en uppfattning om bredden i Robsahms iakttagelser. En kort uppräkning av dessa över ett par sidor ger vid handen att följande saker berörs: Kaitums sameby, flyttningar över fjällen, vistandet i Norge, renbete, fiske i Norge, återflyttning, skatt som erlägges i Norge, norska renar, renbete på havsöar, Kaitums flyttningsväg.

Slutord

Carl Magnus Robsahm är endast en i raden av resenärer som under skilda århundraden genomkorsat Sveriges norra delar. Några av dessa är C.von Linné, A.A.Hülphers, J.F.Regnard och J.Acerbi. Dessa fyra omsatte sina iakttagelser i resedagböcker och beskrivningar över de områden som besöktes. En mindre känd resenär var Linnélärjungen Lars Montin (1723-1785), som reste i Västerbotten och Lappmarken 1749, och vars dagbok ännu är opublicerad. Montins dagbok utgör ett mycket värdefullt komplement till Linnés *Iter Lapponicum*, med ett större antal kulturhistoriska notiser. Även under 1800-talet gjorde olika resenärer besök i Nordsverige, och ett stort antal reseskildringar kom att publiceras. Exempel på 1800-talets resenärer är bl.a. E.D.Clarke, J.W.Zetterstedt och F.W.von Schubert.

I denna uppsats har exempel getts på information som erhållits vid ett studium av en resedagbok från slutet av 1700-talet. Dagböcker och reseskildringar är goda källor till ny kunskap, då de ofta bygger på självupplevda händelser eller på direktinformation från olika meddelare. En källkritisk granskning av dagböckernas innehåll och tillkomst måste dock alltid göras. Om den vid granskningen framkomna informationen länkas till andra källor som t.ex. boupptecknigar, skatte- och mantalslängder samt kyrkböcker ges en god möjlighet att erhålla en breddad undersökningsbas vid utforskandet av

norrländsk historia och kulturhistoria. Robsahms dagböcker och dennes konceptanteckningar, brevväxlingar och olika skrifter är av ett mycket stort värde, och dagboken från den lappländska resan 1797-1801 äger ett sådant värde att den om möjligt bör göras tillgänglig för en större publik.

Slutligen - låt oss tänka oss tillbaka i tiden och rummet till en myr någonstans mellan Gällivare och Nattavaara och till de resenärer som sakta arbetar sig fram mot malmfälten, under ständig attack av Norrbottens outtröttliga plågoris - myggen. Robsahm klagar: "Qvadrillioner mygg eller knott voro idag församlade, för at alldeles äta upp otjärade främlingar, och flor för ansigtet är endast ett svagt beskydd mot dessa giftiga, krypande varelser".

Noter

1 Almqvist, J.A., Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637-1857. Meddelanden från svenska riksarkivet.

2 Robsahm, C.M., Dagbok öfver resor i Västerbotten och Lappmarken 1797-1801. Kungliga biblioteket Ms 200.

3 Robson, C.M. af, Lappmarken 1797-1802. De la Gardieska samlingen cod. VIII32b, Lunds universitetsbibliotek.

4 Norberg, P., Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten, Uppsala 1958, s. 127.

5 Lundholm, Kj., Norrbotten, Helsingborg 1985, s. 201.

6 Norberg, P., a.a., s. 91ff.

7 Moritz, P., Resursutnyttjandet i Västerbottens lappmarker under 1700- och 1800-talen. Oknytt nr 1-2 1986 (årg. 7), s. 56ff.

8 Fjellström, Ph., Samernas samhälle i tradition och nutid, Värnamo 1985, s. 276ff.

ROGER KVIST

Samisk handel och mellanhandel i Lule lappmark 1760-1860

Etnografen A.M.Chazanov som studerat nomadiska samhällens relationer med omgivande samhällen, betonar att nomadiska ekonomier p.g.a. sin specialisering och ringa arbetsfördelning inte kunde existera oberoende av omgivande ekonomier av annan typ. Handeln var därför av stor betydelse för de nomadiska samhällena. Chazanov skiljer därvid mellan den handel som bedrevs direkt med jordbruks- och stadssamhällen och den handel som nomaderna förmedlade mellan bofasta. För rennomaderna var handeln av särskilt stor betydelse, då varuutbyte för dem var det enda sättet att förvärva jordbruks- och hantverksprodukter. [1]

Rennomadismen utgör ett socialt och ekonomiskt system där tamrenhjorden utgör grunden för ekonomin. Detta åstadkommer en livsform där familjerna följer sina hjordar hela året om och knyter sina aktiviteter och sin ekonomi till deras produkter. [2] Rennomadismens höjdpunkt i Sverige inleddes under samernas ekonomiska silverålder vid mitten och slutet av 1700-talet. Samerna intog då en dominerande ställning i lappmarkens handel och ekonomi. [3]

Den samiska handelns betydelse för det västerbottniska handelssystemet har klargjorts av Sven Ingemar Olofsson. I detta handelssystem var handeln med samiska produkter det enda som åstadkom kontanter i handen, då borgerskapet var tvunget att lämna krediter till landsbygdens allmoge. Själva var de i sin tur skuldsatta hos kapitalstarka Stockholmsköpmän. Lapp-

markshandeln var därför av avgörande betydelse för det handlande borgerskapet i Västerbotten. [4]

Vilken betydelse hade då handeln för samerna själva under rennomadismens höjdpunkt? Vilka varor omsattes i den samiska handeln? Vilka handelsvägar användes och vilka kontakter fanns med omgivande handelssystem? Vilken omfattning hade den samiska handelns varuomsättning?

Många skäl talar för att välja Lule lappmark som undersökningsområde vid en studie med dessa frågor som utgångspunkt. Området ligger centralt inom renskötselområdet. Flera tidigare undersökningar gör att en studie kan begränsas till sitt egentliga ämne. [5] Den bortre tidsgränsen kan sättas vid år 1760, mitt under rennomadismens blomstringsperiod. Den hitre tidsgränsen kan sättas hundra år senare. Trots att den tidigare forskningen om handeln i lappmarken är tämligen rikhaltig och kvalitativt högtstående kan likväl svaret på alla frågor inte sökas inom denna. [6] De berättande källor som kommit till användning utgörs till största delen av tryckt och otryckt topographica från lappmarken. De kvantifierbara källor som står till buds avser nästan uteslutande varuutförsel från Luleå stad.

Handelsvaror

Pehr Högströms klassiska lappmarksbeskrivning från 1747 är en naturlig början för den som vill redogöra för lappmarkshandelns varusortiment under sjutton- och artonhundratalen. Han skildrar först den handel som ägde rum mellan samerna och de bottniska köpmännen. [7]

> De varor som lappen har nödige av borgaren, äro förnämligast salt och tobak, mjöl, samt kläde, hampa, vadmal, kittlar, grytor, silverskedar, maljor, bälten, ringar, stop, yxor, knivar, saxar, oxhudar, krut, bly, bössor, nålar, hakringar, syringar, tenn, svavel, viner, öl, fikon och mera sådant. Häremot får borgaren av lappen, utom alla de skinnvaror som jag förr sagt finnas i lappmarken, renkött, renhudar, ostar, muddar, stövlar, skor, handskar, fisk, etc.

Av dessa varor härstammade renkött, renhudar och ostar naturligtvis i huvudsak från fjällsamernas produktion, medan de beredda produkterna kom från skogssamerna. Fisken kom dels från skogssamernas eget fiske, dels från fjällsamernas uppköp av norsk fisk.

Högström fortsätter sedan med att teckna en bild av samernas handel i Norge. När fjällsamerna vistades i Norge under sommaren hade de behov av salt och tobak, ranor eller ryor samt kor och får. Vid den tiden på året kunde samerna inte avyttra något annat av sina egna produkter än renostar och bastrep. Norrmännen krävde därför goda silvermynt i utbyte. Dessutom fungerade samer som mellanhänder vid en handel över fjällen. På den svenska sidan köpte de järn- och kopparkärl samt fjäder och dun av nybyggarna, som sedan såldes i Norge. På den norska sidan köptes fisk, särskilt sill, samt ranor och ibland tobak, som såldes i Sverige. [8]

Därefter övergår Högström till att redogöra för samernas inbördes handel. [9]

> Förutom förenämnda handel idka de jämväl en handel sins emellan, besynnerligen de förmögnare, som ej allenast sälja åt de andra renar, ost, mjölk och andra matsaker, utan jämväl tobak och annat sådant, som de själva i någon myckenhet köpt upp och sedan minutvis sälja ut åt dem, som sådant behöva. Detta sker ej alltid med penningar, utan jämväl emot andra varor, som hudar, muddskinn etc. det de åter sälja med någon vinst åt borgerskapet.

Nio år senare höll 1755 års kommission angående ekonomiska författningar i lappmarken överläggningar i Jokkmokk. Det skedde först med det handlande borgerskapet från Luleå. Bland annat behandlades frågan om varunederlag i lappmarken och vilka varor de skulle innehålla. Högströms generella bild bekräftas i korthet för Lule lappmark. Mjöl, salt, tobak, hampa, krut och bly, vadmal, hurst, ko- och oxhudar, kläde, koppar- och mässingkittlar, järngrytor, bössor, knivar, yxor, rävsaxar, nålar, brännsten och flintor ansågs vara mest behövliga. [10]

Dagen därpå fortsatte överläggningarna, nu med "meniga lappmogen", som räknade upp vilka varor de köpte av samer-

na i Norge. Sortimentet var betydligt mera omfattande än vad Högström skildrat. Särskilt gällde det de varor som Jokkmokksamerna avsatte i Norge. Det som köptes var smorning, mjöl, salt, tobak, brännvin, knivar, navare, vadmalsranor, boskap som kor, oxar, får och bockar, fårskinnsfällar, räv- och utterskinn samt sill och torsk. I utbyte lämnades svenska silvermynt, muddskinn, röda kalvskinn, sarvhudar, oxrenhudar, vajskinn, synålar, brännsten, renostar, fjäder och dun, järnkittlar, grytor, bävergäll, gråverk, hermeliner, bössor, stål, gammalt silver, björnhudar, näver, vridna björkvidjor, träkärl, fnöske och bastrep. [11]

Den bild av varusortiment och handelsvägar i lappmarken under slutet av 1700-talet som ges av Abraham Hülphers, Johan Elers eller Carl Magnus Robsahm avviker inte från den ovan tecknade. [12]

Av landshövdingarnas tryckta femårsberättelser och kronofogdarnas underlag till dessa framgår att det traditionella sortimentet i lappmarkshandeln bestod i Lule lappmark även mot mitten av 1800-talet. Även om dessa källor inte är lika detaljerade som de äldre, är bilden ändå klar. För åren 1842-46 t.ex. framgår det att de fjällsamiska produkterna renhudar, renkött och rentungor huvudsakligen avsattes vid marknaderna. Förutom lyxartiklar lämnades mjöl, salt, rom, vin, tobak, bly, krut och kläde samt penningar i utbyte. [13]

Den samiska - och främst den fjällsamiska - handeln var alltså mycket aktiv under 1700-talet. I och med 1800-talets ingång verkar emellertid dess aktivitet minska efterhand. Varusortimentet genomgick dock inga större förändringar.

Handelsvägar

Den samiska handeln i Lule lappmark bedrevs dels med det bottniska kustlandet, dels med den norska västerhavskusten. Därjämte förekom en tämligen omfattande inbördes handel i lappmarken. I detta avsnitt skall dock uppmärksamheten koncentreras på kontakterna med de omgivande handelssystemen.

Handeln med det bottniska kustlandet reglerades redan 1605 av statsmakten, då Karl IX beslöt att denna handel endast skulle få äga rum på den årliga marknaden vid den nyinrättade marknadsplatsen Jokkmokk. Allt det "farande och köpslagande" i lappmarken som birkarlarna tidigare hade idkat förbjöds samtidigt. [14] När Lule stad grundades 1621 tilldelades staden i sitt privilegiebrev ett fixerat handelsgebiet, till vilket köpmän från andra städer inte ägde tillträde. [15] Sedan Gällivare 1742 brutits ut som egen socken, kom också en marknadsplats att inrättas där. [16]

Lättnaderna i handelsregleringarna under slutet av 1700-talet innebar också att de dåvarande västerbottniska städernas handelsgebiet upphävdes 1779. Umeå, Luleå och Torneå erhöll rätt till fri handel på marknaderna såväl i kustlandet som i lappmarken. [17] Ian Layton har dock funnit att luleköpmännen även efter handelsgebietens avskaffande höll sig inom sitt traditionella geografiska handelsområde. [18] Transportförhållandena medförde ju också stora svårigheter för den som ville bryta mot det traditionella mönstret.

I Lule lappmark hölls årligen under perioden 1760-1860 en vintermarknad på vardera av marknadsorterna Jokkmokk och Gällivare. Vintermarknaderna sammanföll oftast med tingstermin, uppbördsstämma, prostvisitation och kyrkhelg. Den avhölls i Jokkmokk i början av februari och i Gällivare mot mitten av månaden. [19] I Jokkmokk skall även en vårmarknad ha hållits i samband med Vårfrudagen mot slutet av mars eller början av april. Vårmarknaderna ägde dock inte vintermarknadernas stabilitet och det finns mycket som talar för att vårmarknaderna i Jokkmokk inte var i funktion just under denna period. I samband med de planerade nederlagen av borgarvaror i Jokkmokk, Kvikkjokk och Gällivare resolverades nämligen 1759, att vårmarknaden i Jokkmokk detta år skulle vara den sista.

Vårmarknaden omnämns sedan inte förrän på 1860-talet, med terminen varierande mellan 6 och 11 april. Då nederlagen av allt att döma inte kom till stånd, är det dock tänkbart att vårmarknaden ägde rum även under denna period, fast utan of-

ficiellt erkännande. Några spår av den finns dock inte i det lokala källmaterialet. Många uppgifter förekommer om vårmarknadernas avskaffande och återinförande i lappmarken, vilket kulturgeografen Ragnar Bergling ser som ett utslag för myndigheternas ovilja mot att erkänna dessa marknader. Grunden för deras motvilja kunde vara deras svårigheter att övervaka dem. [20]

Efter handelsgebietens upphörande 1779 gällde de riktlinjer för den inre handeln som då uppdrogs ända fram mot mitten av 1800-talet. De bestämmelser som helt lagt handeln i borgerskapets händer och koncentrerat den till städer och marknadsplatser uppluckrades starkt 1846, då en till att börja med begränsad näringsfrihet infördes. Därefter skedde en successiv omläggning av handeln, handelsbodar uppstod på landsbygden och marknaderna började förlora i betydelse. Ännu 1863 fanns det dock endast ett par handelsbodar i hela lappmarken. [21] I Jokkmokk var dock två handlande bosatta i socknen åtminstone sedan 1855. [22] Av landshövdingeberättelserna framgår det också att nybyggarna vid denna tid började besöka samerna i deras kåtor för att bedriva handel. [23]

Före mitten av 1700-talet bedrevs även den samiska handeln på atlantkusten vid organiserade marknader. Av den norske majoren Peter Schnitlers gränsexaminationsprotokoll framgår att "finnemarkeder" som besöktes av samer från Sverige tidigare skall ha funnits vid Tørrfjord i Sørfold och vid Mørsvikbotn i Nordfold - mittemot Lule lappmark. När samemissionen i Norge började på allvar under tidigt 1700-tal, förbjöds brännvinshandel med samerna vilket skall ha lett till att dessa marknader upphörde. I Grunnfjorden i Tysfjord skall ännu på 1740-talet en liten marknad ha förekommit som ägde rum ca 14 dagar efter Mikaelitid (början av oktober). Det finns även en hel del som talar för att en marknad också kan ha förekommit vid denna tid på Hamarøy kring Olofsdagen (i slutet av juli). [24] Att de organiserade marknadstillfällena upphörde betydde dock inte att handeln avtog. Enligt Kolsrud kom samerna att fortsätta med sin handel, nu genom att direkt uppsöka lokalbefolkningen på

deras gårdar och byta varor direkt med dem. Därigenom kunde man kringgå brännvinsregleringarna. [25]

Denna bild bekräftas av de vittnesmål som avlades inför lapska ekonomikommissionen vid dess överläggningar i Lule lappmark 1756. Samerna i Jokkmokk uppgav att det inte fanns vare sig handelsmän eller marknadsplatser på den norska sidan. All deras handel bedrevs med lokalbefolkningen. Inte heller de samer från Gällivare som om sommaren vistades på andra sidan Kölen sade sig bedriva någon annan handel där än helt lokalt. Om sommaren boflyttade ca 20 till 26 hushåll från Tuorpon och Sirkas i Jokkmokks socken till Norge. Från Gällivare skedde flyttningarna inte varje sommar, utan ett år flyttade några, ett annat några andra. [26] Marknaderna i Hamarøy och Grunnfjord verkade alltså ha upphört senast vid denna tid. Sedan marknadsplatserna på den norska sidan upphört, förefaller det inte som om några nya inrättades, i alla fall inte så att de lämpligen kunde besökas av samer från Lule lappmark. [27]

Åtminstone från 1840-talet verkar även betydelsen av denna handel ha minskat. Av norska yttranden till 1843 års svensk-norska lappkommitté framgår det att man i Saltdalen ännu ansåg de svenska samernas boflyttningar för gagneliga, då samerna avsatte en del varor - främst renar och renskinn - och tillbytte sig något av bygdens produkter. Ungefär 20 hushåll buförde dit om somrarna, tidigare hade de varit fler. I Tysfjorden däremot, som årligen besöktes av drygt 30 samiska hushåll, hade man en mera negativ inställning. Samerna sades nämligen ha upphört med att köpa ortens fiskeprodukter, för vilka de tidigare skall ha betalat med bra och goda silvermynt.

På Ofoten var man också negativ. I bygden uppehöll sig varje sommar ca 20-30 samiska hushåll från Sverige. Besöken skedde dels för renbetets skull, dels för handelns skull (och då utan renar). De produkter som medfördes värderades dock inte högt, några renskinn och lite renost. De bästa varorna skall i stället ha avyttrats på den svenska sidan. [28] Man bör dock vara uppmärksam på att dessa yttranden kan ha tonat ner de fördelar bygden eventuellt haft av de samiska flyttningarna, då kommissionen tillkommit p.g.a. norska klagomål över

dessa. Av svenska yttranden till 1843 års kommission framgår att ca 10-12 hushåll från Jokkmokk besökte Norge om somrarna, för renbetets, fiskets och handelns skull. I Gällivare omtalades att hela 77 hushåll från Norr- och Sörkaitum årligen boflyttade till Norge. Några uppgifter om handel lämnades dock inte i detta yttrande. [29]

När landshövdingen i Norrbottens län 1866 yttrade sig över detta ämne, hade sommarens buföringar minskat betydligt och därmed också möjligheterna till handel på den norska sidan. Från Gällivare besökte endast 13 renägande hushåll Norge om sommaren, då däremot för inte så länge sedan nästan varenda en skulle ha boflyttat dit under sommarens varmaste tid. Anledningen till denna minskning sades vara de många nytillkomna nybyggena på den norska sidan. Jokkmokkssamerna uppehöll sig för det mesta på den svenska sidan av gränsen och övergick den endast någon gång. De uppehöll sig då en kort tid på fjället, utan att komma ned till havskusten. [30]

Ett närmare studium visar sålunda att den samiska handeln med de omgivande handelssystemen genomlöpte tre skeden i Lule lappmark under 1700-talet och första hälften av 1800-talet.

1. Ett skede fram till 1750-talet med marknader i Jokkmokk och Gällivare samt marknader på den norska sidan. De norska marknaderna kom efterhand att upphöra.

2. Ett skede från 1750-talet fram till 1840-talet med marknader på den svenska sidan, men endast handel med lokalbefolkningen på den norska sidan.

3. Ett skede från 1840-talet där åretruntöppna handelsbodar upprättas jämte de årliga marknaderna. Nybyggare börjar handla med samerna med varor som de köpt upp av handelsmännen. Betydelsen av handeln med Norge upphör efterhand.

Handelskontakter

Då renprodukter var den dominerande varan i lappmarkshandeln intog de fjällsamiska rennomaderna en ledande roll i den samiska handelns kontaktnät. Fjällsamerna rörde sig också

över stora områden och kunde fungera som mellanhänder i handeln. De torde även i högre grad än bland skogssamerna ha disponerat det kapital som var nödvändigt för att genomföra självständiga handelsaktiviteter. Den fjällsamiska handelns varusortiment och handelsvägar i Lule lappmark kan under perioden 1760-1860 sammanfattas enligt följande.

Handel med köpmännen på marknaderna i lappmarken

Samerna köpte dels livsmedel som mjöl och salt samt en hel mängd andra nyttovaror såsom vadmal, kokkärl, yxor och gevär, dels några lyxvaror som tobak och alkohol. I utbyte lämnades huvudsakligen renhudar, renkött och renostar. Betydelsen av denna handel minskade från 1840-talet då åretruntöppna handelsbodar etablerades i Jokkmokk.

Inbördes handel i lappmarken

Rikare samer kunde sälja renar, renostar m.fl. egna produkter till andra samer och till nybyggare. De sålde även tobak och andra varor som de köpt upp i större mängder och sedan sålde i minut. I utbyte erhöll de förutom penningar även renhudar, som de med vinst kunde sälja vidare till handelsmännen. En hel del av de varor som förekom i mellanhandeln måste också ha förvärvats av skogssamer och nybyggare. Det förefaller emellertid som om initiativet i allmogehandeln från 1840-talet övergick från fjällsamerna till nybyggarna, eftersom nybyggarna då började handla med samerna direkt i deras visten.

Handel med lokalbefolkningen i Norge

Samer som boflyttade till Norge om somrarna köpte en hel del varor för eget bruk som mjöl, knivar, ranor och boskap. Av egna produkter lämnades renskinn och renostar m.m. i utbyte. Med ett minskande antal samer som om somrarna boflyttade till det norska kustlandet, avtog efterhand denna handels betydelse från början på 1800-talet.

Mellanhandel över gränsfjällen

En del av de varor som samer från Sverige köpte i det norska kustlandet fördes över fjällen och såldes vidare till svenska köpmän. Det gällde särskilt räv- och utterskinn samt sill och torsk. En del av fisken kan naturligtvis även ha sålts direkt i lappmarken. Varor köptes också i Sverige och såldes på den norska sidan. Från handelsmännen köptes silver, järnkittlar, stål m.m. Andra varor som gråverk, hermeliner, näver, träkärl, fjäder och dun m.m. var huvudsakligen förvärvade från skogssamer och nybyggare, då fjällsamernas renvård var alltför tidskrävande för att tillåta egen produktion av dessa varor. Betydelsen av denna handel avtog naturligtvis också efterhand från 1800-talets början.

Handelns omfattning

Den samiska handeln inom lappmarken och med kustlandet i Norge har, liksom den samiska mellanhandeln över Kölen, inte lämnat efter sig några källor med uppgifter om varuomsättningens storlek. De uppgifter som står till förfogande när man vill undersöka den samiska handelns omfattning gäller därför den handel som bedrevs med det svenska handelssystemet i det bottniska kustlandet. Även dessa data är minimisiffror, då de avser den utförsel som skedde från Luleå stad till inrikes och utrikes ort. [31] Den inrikes utförseln dominerade markant och gick nästan uteslutande till Stockholm. En hel del av de uppköpta lappmarksvarorna kan ju ha omsatts på landsbygden. Då utförsellängderna fördes för de varuavgifter som skulle uppbäras, kan man naturligtvis inte heller helt och hållet frita de goda luleborgarna från misstankarna om lurendrejeri och tullförsnillning. Tullverkets ämbetsberättelser från 1800-talet nämner små kvantiteter beslagtaget smuggelgods, men det är osannolikt att tonnaget på de fartyg som undgick upptäckt var särskilt stort. [32]

Bland utförsellängdernas lappmarksvaror har jag valt ut de som är mest karakteristiska för den rennomadiska varuproduktionen. Det är renhudar, vajskinn och renkalvskinn, vilka i det följande sammanfattas som renskinn. Den handel som bedrevs i Norge ägde rum sommartiden. Det är därför osannolikt att några större kvantiteter renskinn omsattes där. Utförsellängdernas uppgifter ger därför en god bild av den samiska handeln med dessa produkter, även om en viss del naturligtvis omsattes lokalt. Över hela perioden 1760-1860 pendlar handeln med renskinn mellan ett maximum om ca 6 - 7 000 renskinn per år och ett minimum om ca 2 - 3 000, förutom de sista åren av 1850-talet, då omsättningen rasar ned till ett bottenvärde på 1 000 skinn per år och därunder. [33] Denna nedgång torde dock vara en illusion, skapad av de brister i källmaterialet som börjar uppträda vid denna tid.

Landshövding P.H.Widmark anmärker 1860 på tal om de närmast tidigare årens utförsel från Haparanda, att en mängd oförpassade varor avgår till inrikes orter med ångfartyg. Ångfartygstrafiken på Övre Norrland bedrevs huvudsakligen som en reguljär linjetrafik mellan Stockholm och Haparanda, där mellanliggande norrlandsstäder anlöptes. Denna trad tog sin början 1837 och erhöll ett betydande uppsving på 1850-talet. Före 1849 gick endast två ångfartyg på denna rutt, detta år togs ytterligare två i drift. Två nya fartyg sattes in på denna linje 1855-56, medan ett äldre fartyg överfördes till en annan trad. De nya fartygen medförde naturligtvis att ruttens sammanlagda tonnage ökade betydligt. Detta uppsving sammanfaller i det närmaste med nedgången i utförseln av renhudar från Luleå, varför en hel del av dessa vid denna tid troligen började utföras på oförpassade ångfartyg. [34]

Då renhjordarnas avkastning brukar beräknas till 15-20% per år, kan man utifrån utförselstatistiken lätt räkna ut hur stort renbestånd som krävts för att producera de förtullade renskinnen. Försiktigtvis har jag räknat med 15% avkastning. För att stadigvarande producera 6 - 7 000 renskinn per år krävs en renstam om ca 40 - 50 000 djur, för 2 - 3 000 renskinn ca 10 - 20 000 djur. (Enstaka år kan naturligtvis ett onormalt högt slaktuttag

göra att även en mindre renstock kan producera samma mängd skinn. Ett högre slaktuttag år efter år medför dock att renbeståndet på sikt minskar.) Dessa siffror kan jämföras med det förslag till normalt renantal, exklusive årskalvar, som 1960 års renbetesutredning föreslog för Jokkmokks och Gällivare kommuner, nämligen 65 000 djur. [35] Även om renbetesmarkerna sedan undersökningsperioden betydligt inskränkts representerar ändå de i handeln omsatta renhudarna en betydande andel av den maximalt tänkbara renstammen vid denna tid. [36] Det är desto säkrare som renvården vid denna tid tekniskt bedrevs som intensiv renskötsel. Djuren vallades hårt och hölls samman i ständigt bevakade hjordar med hög tamhetsgrad. Detta tillsammans med den tidiga avvänjningen av kalvarna betydde att samma betesmarker då inte kunde livnära en lika stor renstam som dagens extensiva renskötsel nu kan.

Handelns betydelse

Den ansenliga omfattningen av handeln med renskötselprodukter samt de många viktiga nyttovaror som erhölls i utbyte visar att handeln var av stor betydelse för den rennomadiska ekonomin. Handelsvarorna bör i stor utsträckning ha varit tekniskt överlägsna de produkter som kunde framställas inom ramen för det samiska samhället. De torde dessutom ha varit mera lätthanterliga och mindre arbetskrävande vid användning.

Den viktigaste aspekten var emellertid att den överskottsproduktion vilken lämnades i utbyte för dessa varor i stort sett inte krävde någon ökad arbetsförbrukning. Arbetsåtgången är nämligen närapå lika stor vid vården av en mindre som vid vården av en större renhjord. [37] Genom handeln kunde alltså en arbetsfri överskottsproduktion omvandlas till arbetsbesparande och tekniskt överlägsna produkter, vilka inte kunde framställas inom ramen för den rennomadiska ekonomin. Bytesvärdet för de omsatta produkterna var följaktligen mycket större än deras bruksvärde.

Noter

1 Khazanov, A.M., Nomads and the outside world, Cambridge 1984, s. 202ff. - I andra delar av världen kunde relationerna mellan nomader och bofasta vara sådana, att nomaderna i kraft av sin militära överlägsenhet hade möjlighet att tilltvinga sig tributer i form av varor och tjänster.

2 Vorren, Ø., Finnmarksviddas kulturhistorie. I: Finnmarksvidda, natur - kultur, Norges Offentiige Utredninger, 1978:18A, s. 156f.

3 Olofsson, S.I., Övre Norrlands historia under frihetstiden. I: Övre Norrlands Historia, del III, utg. av Gunnar Westin, Umeå 1974.

4 Olofsson a.a., s. 285, 485ff., 510ff.

5 Hultblad, F., Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken (Acta Lapponica XIV), Stockholm 1968; Lundmark, L., Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark (Arkivs avhandlingsserie 14), Lund 1982.

6 Hoppe, G., Vägarna inom Norrbottens län (Geographica 16), Uppsala 1945, passim; Kolsrud, K., Finnefolket i Ofoten (Nordnorske samlinger utgitt av Etnografisk Museum VIII), Oslo 1947, s. 167ff.; Fjellström, Ph., Lapskt silver, del I (Skrifter utgivna av Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:3), Uppsala 1962, s. 219ff.; Bergling. R., Kyrkstaden i övre Norrland (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 3), Umeå 1964, s. 230ff.; Olofsson a.a., s. 278ff., 472ff.; Lundmark a.a., s. 114ff.; Hansen, L-I., "kommer the huar winter medh Kiöbenskap till för:de Siöfinder...". Kystsamer og handel på Nordkalotten i eldre tid. I: Ottar 137 (1982), s. 44ff.; Dens., Trade and markets in northern Fenno-Scandinavia A.D. 1550-1750. I: Acta Borealia 1 (1984), s. 47ff.; Dens., Handel og levekår i det samiske jakt og- fångssamfunnet. I: Heimen XXII (1985) 3, s. 126ff.

7 Högström, P., Beskrifning öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker, Stockholm 1747 (facsimile Umeå 1980), s. 245f.

8 Högström a.a., s. 247.

9 Högström a.a., s. 247f.

10 Kommittén ang. ekonomiska författningar i lappmarken af 1755, Kommittéarkiv ÄK 641, RA.

11 op.cit.

12 Hülphers, A.A., Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fierde samlingen om Ångermanland, Westerås 1779 (facsimile Umeå 1985), s. 328; Lappmarksbeskrifning af Johan Elers, Direktionens över lappmarkens ecklesiastikverk arkiv 2202 Bihang, RA; Robsahm, C.M., Dagbok under resor i Vesterbotten och Lappmarken 1797-1801, Handskriftsamlingen M 200, KB.

13 Handlingar till femårsberättelser 1817-1870, Norrbottens läns landskanslis arkiv D V:1, HLA; Kongl. Maj:ts befallningshafvande uti Norrbottens län afgifne femårs-berättelse för åren 1842-1846, Stockholm 1850.

14 Bergling a.a., s. 162.

15 Hoppe a.a., s. 80.

16 Hoppe a.a., s. 163; Bergling a.a., s. 144, 172.

17 Hoppe a.st.

18 Layton, I., En handelsmans död. I: Geografi och samhällsplanering. Studier tillägnade Erik Bylund (GERUM Rapport B:7), Umeå 1982.

19 Bergling a.a., s. 284 och passim.

20 Bergling a.a., s. 291ff.

21 Hoppe a.a., s. 164, 244.

22 Statistiska tabeller 1775-1859, Jokkmokks kyrkoarkiv G I:2, HLA.

23 Landshövdingeberättelse 1842-1846 (se not 13), s. 35.

24 Renbeteskommissionen af 1907, Dokument angående flyttlapparna m.m., samlade af K.B.Wiklund och J.Qvigstad, 1, Kristiania 1909, Del I, s. 145, 183, 462f., 489f.; Major Peter Schnitlers grenseeksaminatjons-protokoller 1742-1745, utgitt av Kjeldeskriftfondet, bind II ved J.Qvigstad og K.B.Wiklund, Oslo 1929, s. 145. Jfr Fjellström a.a., s. 271ff. och karta s. 305; Bergling a.a., s. 156ff. med karta s. 148; Østlyngen, G., Bossekop marked 1600-1880, Hovedoppgave i historie (otryckt), Universitetet i Trondheim 1977, s. 37ff.; Hansen a.a. 1982, s. 44ff.; Dens. a.a. 1984, s. 62ff.

25 Kolsrud a.a., s. 177.

26 Se not 10.

27 Helland, A., Nordlands amt II (Norges land og folk XVIII), Kristiania 1908.

28 Renbeteskommissionen af 1907, a.a., del II, s. 102f.

29 Renbeteskommissionen af 1907, a.a., del II, s. 83ff.

30 Renbeteskommissionen af 1907, a.a., del II, s. 167f.

31 Stadens enskilda räkenskaper, Luleå stads arkiv, HLA; Utrikeshandel 1815-1890, Kommerskollegii arkiv Dc 4, RA. - Jag vill här rikta ett tack till fil.dr Ian Layton, Umeå, för hans generösa bistånd i samband med mitt arbete med detta material.

32 Layton, I., The evolution of Upper Norrland's ports and loading places 1750-1976 (Geographical Reports No. 6), Umeå 1981, s. 115. Se även Nyström, M., Norrlands ekonomi i stöpsleven. Ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1760-1812 (Umeå studies in economic history 4), Umeå 1982, s. 79ff.

33 Se Kvist, R., Den samiska handeln och dess roll som social differentieringsfaktor. I: Acta Borealia 2/1986 (under utgivning).

34 Widmark, P.H., Underdånig berättelse innefattande ekonomiska och statistiska upplvsningar om Norrbottens län, Stockholm 1860, s. 93; Assarsson, C.H., Ångbåtssjöfarten på Norrland, Sundsvall 1948; Moberg, A., Sjöstad, Luleå 1971, s. 236ff.

35 Renbetesmarkerna, Statens Offentliga Utredningar 1966:12, s. 236ff.

36 Se Kvist, R., Friktion och samexistens. Den fjällsamiska markanvändningen och relationerna till nybyggarna i Jokkmokk 1760-1860. I: Tre kulturer 4 (under utgivning).

37 Vid extensiv renskötsel kräver en hjord på 500 djur 2,4 årsverken, medan en om 1 000 djur inte kräver mer än 3,8. (Se Ekonomisk renskötsel. En kursbok, Borås 1966, s. 258ff.) Med de mindre hjordar och den ständiga vallning som förekom vid den intensiva renskötseln var detta faktum än mera uttalat. En mindre hjord kunde t.o.m. kräva större arbetsinsats, då den var mer benägen till strövning och sammanblandning med andra hjordar.

David Palm
13/9 1896 - 26/6 1985

F.d. rektorn och ämneslläraren vid Medelpads folkhögskola i Ålsta, Fränsta, filosofie hedersdoktorn David Palm avled i sitt hem i Göteborg den 26 juni 1985, närmare 89 år gammal. Med honom gick en av de svenska folkhögskolornas mera framträdande personligheter ur tiden varjämte Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) förlorade sin äldste medarbetare. Under omkring 65 års tid, varav 45 år aktivt, var han på olika sätt knuten till arkivet och dess föregångare Institutet för ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Med obruten intellektuell kapacitet var han verksam här fram till i april 1985.

David Rudolf Mauritz Palm föddes i Göteborg den 13 september 1896 som son av vaktmästaren Alfred Palm och hans hustru Mathilda, f. Andersson, inskrevs i klass 1 vid Högre Latinläroverket (numera Hvitfeldtska gymnasiet) i Göteborg den 23 augusti 1907 och avlade studentexamen därstädes (å latingymnasium med grekiska) den 26 maj 1916. Dåtidens studentexamen var mycket omfattande och krävande. David Palm erhöll höga betyg inte endast i de humanistiska ämnena utan också i de naturvetenskapliga. Hans studentuppsats "Jerusalem av Selma Lagerlöf" vittnar om estetisk sensibilitet och om förmåga till klar analys. David Palms modersmålslärare i de sista ringarna var lektor Josua Mjöberg. Tidigare hade lektorn professor Elof Hellquist ingått bland hans lärare. Efter fullgjord militärtjänstgöring inskrevs David Palm den 7 september 1917 vid Göteborgs Högskola. Här avlade han filosofie kandidatexamen den 30 oktober 1920 i ämnena nordiska språk, historia och pedagogik samt filosofie licentiatexamen i nordiska språk den 15 september 1926, var-

vid han erhöll betyget Berömlig. Hans licentiatavhandling bar titeln *De västsvenska ortnamnen på* -by(n), -bö(n). Tyvärr har den förblivit otryckt. Palms lärare vid studierna i nordiska språk var till att börja med professor Bengt Hesselman, efter dennes flyttning till Uppsala 1919 och under licentiatstudierna professor Hjalmar Lindroth.

Som många andra begåvade studenter fick David Palm tidigt börja ägna sig åt förvärvsarbete vid sidan av studierna. Vårterminen 1919, alltså redan före avlagd filosofie kandidatexamen, tjänstgjorde han sålunda som vikarierande adjunkt vid Östra Realskolan i Göteborg, och åren 1919-23 var han lärare vid studiehemmet Nordgården i Göteborg. Vinterkursen 1920-21 var Palm förordnad som vikarierande ämneslärare vid Tomelilla folkhögskola. Här kom han för första gången i kontakt med den folkbildningsinstitution som folkhögskolan utgör. Han trivdes utmärkt väl i folkhögskolan, och folkhögskolan med honom. Åt denna skolform kom han att ägna sitt yrkesverksamma liv. Vinterkursen 1923-24 var han vikarierande ämneslärare vid Medelpads folkhögskola i Ålsta, Fränsta. Från och med den 5 maj 1924 till och med den 31 augusti 1961 var David Palm verksam som högt uppskattad och inspirerande ämneslärare vid nämnda folkhögskola och under åren 1941-49 dess rektor.

Sin verksamhet i språkvetenskapens tjänst började David Palm år 1919. Under professor Hjalmar Lindroths ledning bedrev han då dialektuppteckningar åt Institutet för ortnamns- och dialektforskning i socknarna Ucklum och Odsmål, 1920 i Spekeröd, 1923 i Hålta, alla belägna inom Inlands Nordre härad i Bohuslän. Uppteckningarna omfattar ca 5 500 sedeslappar. Hans trebetygsuppsats från 1920 behandlar dialektgränser inom Inlands Nordre härad. Palm tjänstgjorde som assistent på institutet under perioden den 13 september 1921 till den 31 oktober 1924. Vid sidan av sin folkhögskoletjänst var han åren 1924-32 vetenskaplig medarbetare åt institutet. År 1954 återupptog han sitt medarbetarskap och deltog därefter utan avbrott i dess, senare i arkivets arbete fram till i april 1985. Han pensionerades 1961 och flyttade då jämte sin maka Iris, född Ahlström, tillbaka till Göteborg. Tiden den 1 juli 1965 till den 30 juni 1974 var han tillförordnad arvodesanställd förste amanuens hos institutet. Åren 1965-85 deltog Palm vid granskningen och bearbetningen av manuskripten till de band i arkivets ortnamnsserie som under

nämnda tid utkommit resp. står på tur att utges under de närmaste åren samt deltog eljest i handläggningen av de flesta hos ett dialekt- och ortnamnsarkiv förekommande ärenden. I början på 1980-talet överlämnade han till DAG sina på arkivet sedan lång tid deponerade excerpter av personnamn från Bohuslän ur medeltida källor, ur jordeböcker från 1500-talet och början av 1600-talet samt ur biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1594-1597, inalles 10 kapslar (2 330 blad A5 och A6).

David Palms vetenskapliga insatser har främst ägnats ortnamnsforskningen, men han har också producerat sig inom personnamnsforskning, dialektologi och folkloristik. Geografiskt ligger hans undersökningars tyngdpunkter i Västsverige, särskilt Göteborgs och Bohus län, och i Nedre Norrland, särskilt då Västernorrlands län.

DAG:s serie Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län (OGB) är den utförligaste av alla svenska ortnamnsserier och innehåller ett rikt material av alla slags ortnamn, såväl bebyggelsenamn som ägo- och naturnamn. I volym 1 av OGB, *Ortnamnen i Sävedals härad* (1923) har David Palm under professor Lindroths ledning utarbetat framställningen om namnen i Partille socken. Band 3, *Ortnamnen i Askims härad och Mölndals stad* (1932) har författats av Hjalmar Lindroth, Ivar Lundahl och David Palm, varvid den sistnämnde behandlat bebyggelsenamnen i Askims och Råda socknar. År 1963 utkom OGB 8, *Ortnamnen i Orusts Västra härad* (XXXI + 425 sidor) och år 1978 OGB 12, *Ortnamnen i Lane härad. 2. Bokenäs, Dragsmarks, Herrestads, Högås samt Skredsviks socknar* (XXXIII + 442 sidor), båda författade av Palm. Dessa volymer i serien är kvalitativt mycket högtstående och som synes omfångsrika. Områdets ortnamn, inte minst (ursprungliga) naturnamn, erbjuder ofta tolkningssvårigheter. Goda namntolkningar i OGB 8 möter exempelvis under *Härmanö*, äldre *Härm* (s. 1f.) och *Fläskum* (s. 107f.). Ur OGB 12:2 må nämnas tolkningarna av *Groröd* (s. 76) och *Högås* (s. 130). Till grund för det senare namnet ligger tydligtvis ett äldre **Hök* 'hög, kulle'. I den av fil.lic. Carl Sigfrid Lindstam författade, efter hans frånfälle 1960 postumt utgivna OGB 12, *Ortnamnen i Lane härad. 1. Bäve och Lane-Ryrs socknar samt Uddevalla stad* (1966) har Palm utarbetat inledningen (s. XXIII-LX) på grundval av ett material som till större delen sammanbragts av Lindstam. Bland andra större arbeten av David Palm märks bidragen

med anknytning till Medelpads folkhögskolas historia i skolans minnesskrifter 1948 och 1973.

Förutom de stora framställningarna i serien OGB har David Palm författat ca 45 uppsatser, varav ett trettiotal med norrländsk anknytning (se förteckningen nedan över David Palms tryckta skrifter). De flesta rör ort- eller personnamn, kulturhistoria och folkminnesforskning, men personhistoriska och litteraturvetenskapliga bidrag återfinns också. Vissa är publicerade i Namn och Bygd (NoB), men flertalet återfinns i Medelpads Folkhögskolas Elevförbunds årsskrift Ålsta, för vilken årsskrift David Palm sedan dess tillkomst 1925 var redaktör, eller i olika hembygdsskrifter. Många av dem är numera svåråtkomliga. Merparten av uppsatserna rörande Nedre Norrlands ortnamn, personnamn och bebyggelsehistoria är i princip populärvetenskapliga men samtidigt ovanligt gedigna. Tillsammans utgör de fortfarande ett väsentligt bidrag till vår kunskap om Medelpads och i viss man Ångermanlands ortnamnsskick och förtjänade därför ett omtryck i samlad form. Av särskilt intresse ur lärdomshistorisk synvinkel är David Palms tidiga intresse för personnamnsforskningen, manifesterat i uppsatser och i de ovan nämnda excerpterna av personnamn från Bohuslän. Under en period på 1930-talet övervägde David Palm att utarbeta en personnamnsavhandling.

Utrymmet tillåter endast kommentarer till ett begränsat urval av uppsatserna. I samband med den otryckta licentiatavhandlingen står *Svenska ortnamn på -bygd(en)* (NoB 15, 1927) och *Vad betyder by i västsvenska ortnamn?* (Västsvenska hembygdsstudier tillägnade Hjalmar Lindroth 6 februari 1928). Den förra är fortfarande vår enda översikt över den relativt unga namntypen *-bygd-(en)*, som har sitt centrum i Småland. Ordet *bygd* i ortnamn betyder av allt att döma 'nyodling'. I den senare uppsatsen diskuteras innebörden av *by* särskilt i namn vari förleden är ett personnamn. En koncentrerad framställning rörande ett komplicerat problem är *Ordet hed i bohuslänska ortnamn* (NoB 64, 1976). Här konstaterar Palm sammanfattningsvis, att betydelserna av *hed* i bohuslänskt dialekt- och ortnamnsmaterial stöder Jan de Vries' mening (Altnordisches etymologisches Wörterbuch, 2. Aufl. 1962, s. 217), att ordet ursprungligen betecknat "das zu allgemeiner benutzung unbebaute land". Man skulle blott önskat en studie omfattande ett större geografiskt område.

Landskapsnamnet *Medelpad* har Palm behandlat i två uppsatser från 1925 resp. 1927. I den senare, betitlad *Namnet Medelpad* (NoB 15, 1927) dateras namnet till vikingatiden och tolkas som 'den mellersta vattenvägen', då avseende den havsarm som förr täckte området för Selångersån med sjön Selångersfjärden. Malte Areskoug har senare diskuterat frågan om betydelsen av *Medelpad* (i NoB 64, 1976, s. 52ff.), som han återger 'mellanvägen, den mellersta stigen eller vägen', enligt honom syftande på (lands)vägen Kungsnäs-Hov och vidare mot Silje. Ett indicium på att David Palm troligen har rätt är, att vatten- och vintervägar under förhistorisk tid spelade betydligt större roll för kommunikationerna än förefintliga eländiga (rid)stigar. Vatten förenar, det skiljer icke, vilket historikerna ofta påpekat. Jfr nu även Stefan Brink i NoB 69, 1981, s. 142f. med litt.

Flera av David Palms uppsatser i Ålsta och i Torps socken illustrerar namngivningsprinciper eller ger eljest fortfarande ett relativt modernt intryck, t.ex. *Gömda och glömda ånamn* (Ålsta 18, 1943), *Sjönamn i Torp* (Torps socken 4, 1942), *Unga bebyggelsenamn i Torp* (Torps socken 7, 1956). Snart sagt alla sockennamn i Medelpad och en mängd andra namn, såväl bebyggelsenamn som naturnamn, har kortfattat och på ett pedagogiskt sätt behandlats av honom i de båda nämnda populärt inriktade skriftserierna. Verkligt medryckande läsning erbjuder i mitt tycke studien *En herre for från Sundsvall till Ånge* (Ålsta 7, 1931). David Palm har också i *Ångermanländska sockennamn* (Ångermanland-Medelpad 1937) gett en översikt över en viktig del av grannlandskapets ortnamnsbestånd. Här lägger man särskilt märke till hans diskussion (s. 45) av betydelsen hos ortnamnselementet *-rå* (fsv. *-radh*) i namn som *Bjärtrå*, *Gudmundrå*, m.fl. Han sammanställer där *-radh*, *-rå* med det fsv. *radha* 'råda över'. Motsvarande subst. *radh* (nusv. *råd*) kan tänkas ha haft betydelsen 'rätt att råda över, myndighet' och denna kan ha övergått till betydelsen 'det som någon råder över'. Ordet *välde* har genomgått en analog betydelseutveckling, från 'makt, myndighet' till 'maktområde'. Thorsten Andersson har i Florilegium Nordicum (Umeå 1984), s. 5ff. ytterligare underbyggt denna tanke.

Som ovan nämnts har David Palm också lämnat bidrag till personnamnsforskningen. Intressanta sådana är *Medelpads bondenamn för 400 år sedan* (Ålsta 8, 1932) och *Personnamnen - en kul-*

turspegel (Ålsta 11, 1935), vartill kommer *Gamla bondenamn* från 1937, som behandlar mansnamnen i Borgsjö 1573 resp. 1770. Vid behandlingen av såväl ort- som personnamn i Nedre Norrland är Johan Nordlanders stora arbete Norrländska samlingar en grundläggande källa. Palms skrifter med anknytning till dialektologi, folkminnesforskning, kulturhistoria m.m. är färre. Han var främst namnforskare. Som förtjänta att här särskilt nämnas framstår uppsatserna *Några ord i Torpsmålet* (Torps socken 8, 1960), som utgöres av ett antal kortare ordstudier, *Frieri och bröllop i gamla dagar* (Torps socken 1, 1928) samt *Ur vår sockens gårdsarkiv och bykistor* (Torps socken 3, 1935).

David Palms vetenskapliga arbeten har helt tillkommit vid sidan av ett krävande arbete som folkhögskolelärare och rektor samt efter pensioneringen. Personer av hans typ har spelat en stor roll för de svenska dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkiven. Ett åttiotal tidskrifts- och tidningsartiklar, främst bokanmälningar och andra kulturartiklar belyser också vidden av hans produktion. Filosofiska fakulteten vid Göteborgs universitet har hedrat David Palms insatser inom namnforskningen genom att hösten 1968 utnämna honom till filosofie hedersdoktor. Kungl. Gustav Adolfs Akademien tilldelade den 7 november 1983 honom en belöning för hans betydelsefulla insatser vid utgivandet av serien Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. Den 7 december samma år erhöll han Kungl. Patriotiska Sällskapets hedersgåva i guld för långvarig gagnande verksamhet inom det kulturella området.

Under sina år i Norrland innehade David Palm flera förtroendeuppdrag, bl.a. som ledamot av Härnösands stiftsråd sedan 1935, av Torps kyrkofullmäktige sedan 1939, av Västernorrlands läns landsting sedan 1939. Sistnämnda år blev han ordförande i länsnykterhetsnämnden i Västernorrlands län och 1941 inspektor vid kommunala mellanskolan, sedermera samrealskolan i Ånge. I samband med att David Palm efter uppnådd pensionsålder lämnade sin tjänst vid Ålsta folkhögskola tilldelades han medaljen för medborgerliga förtjänster, 5:e storleksordningen. Om hans insatser som lärare har rektor Nils Nordberg uttalat (Medelpads folkhögskola i Ålsta 1873-1973, s. 60f.): "Vi som samarbetat med David Palm som kolleger eller i andra sammanhang skall också minnas den glädje och lycka han kunde förmedla i sina starkt personliga föreläsningar, stimu-

lerande uppläsningar och teaterföreställningar. Elever i tusental kan vittna om Palms förmåga att väcka till eftertanke och intresse för samhällets problem men kanske framför allt deras egna livsfrågor, där han alltid sökte tränga genom skalet till personlighetens kärna."

David Palms arbete präglades av flit, noggrannhet och kringsyn. Honom förunnades att in i hög ålder utföra ett imponerande arbete i vetenskapens och folkbildningens tjänst. DAG förlorade med honom en framstående medarbetare, samtidigt en länk med det förgångna, och vi, hans yngre vänner, en mycket uppskattad och beundrad vän. För folkbildningen och kulturverksamheten i Nedre Norrland spelade han under sin långvariga tjänstgöring vid Medelpads folkhögskola en stor roll. David Palm var en blygsam, sensibel och karaktärsfast människa med omfattande bildning och djup humor. Han var tolerant mot andra men ställde höga krav på sig själv. Åt yngre sökte han förmedla en förmåga att se på sig själv utifrån. Vi, hans vänner, saknar honom mycket men kommer att minnas honom med glädje och tacksamhet.

Hugo Karlsson

Fil.dr David Palms tryckta skrifter 1923-1978

Bibliografi sammanställd av Hugo Karlsson

I förteckningen ingår ej tryck av typen bokrecensioner, dikter, minnesrunor, årskrönikor o.d., eller tidningsartiklar. Sammanlagt torde antalet arbeten av detta slag uppgå till ett åttiotal.

1923

1. Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län [OGB]. 1. Ortnamnen i Sävedals härad jämte gårds- och kulturhistoriska anteckningar. Göteborg 1923. [A. Bebyggelsenamn.] Partille socken. Sid. 89-131. [B. Naturnamn samt kulturnamn som ej avse bebyggelse.] Partille socken. Sid. 293-335.

1925

2. Majorna, Grösbacke och Bohus. Några ortnamnsförklaringar. (Namn och Bygd [NoB] 13, 1925, sid. 61-74.)

3. Bohusläns folkmål. (Svenska turistföreningens resehandbok. Västkusten och Göteborg. 3 uppl. Stockholm 1925, sid. 22-23.)

4. Vad betyder namnet Medelpad? (Ålsta 1, 1925, sid. 14-17.)

5. Frågelista rörande seder vid jul. (Ålsta 1, 1925, sid. 50.)

1926

6. Hur Ljustorps byar ha fått sina namn. (Ålsta 2, 1926, sid. 11-18.)

1927

7. Namnet Medelpad. (NoB 15, 1927, sid. 91-96.)

8. Svenska ortnamn på -bygd(en). Några språkliga och bebyggelsehistoriska anteckningar. (NoB 15, 1927, sid. 133-162.)

9. Vad ortnamnen berätta om Medelpads bebyggelse. (Ålsta 3, 1927, sid. 26-30.)

10. Pristävlan [rörande skildring av seder vid frieri och bröllop i gammal tid. Med frågelista.]. (Ålsta 3, 1927, sid. 42-43.)

1928

11. Vad betyder by i västsvenska ortnamn? Några antydningar. (Västsvenska hembygdsstudier tillägnade Hjalmar Lindroth 6 februari 1928 av Västsvenska hembygdsnämnden, Göteborg 1928, sid. 58-70.)

12. Anders Abraham Grafström. (Ålsta 4, 1928, sid. 5-15.)

13. Ljungan och några andra kända namn i vårt landskap. (Ålsta 4, 1928, sid. 34-39.)

14. Bot för sot. Ur Medelpads folkhögskolas folkminnesuppteckningar. (Ålsta 4, 1928, sid. 40-43.)

15. Frieri och bröllop i gamla dagar. (Torps socken 1, 1928, sid. 45-53.)

1929

16. En nationalekonom från frihetstiden. Anders Bachmansson Nordenkrantz. (Ålsta 5, 1929, sid. 3-11.)

17. Vittra. Ur Medelpads folkhögskolas folkminnesuppteckningar. (Ålsta 5, 1929, sid. 13-18.)

18. Natur och kultur i Borgsjö byanamn. (Ålsta 5, 1929, sid. 33-39.)

1930

19. Från gamla tider. Ur Medelpads folkhögskolas folkminnesuppteckningar. (Ålsta 6, 1930, sid. 10-14.)

20. Hednisk bygd i Medelpad. (Ålsta 6, 1930, sid. 23-29.)

1931.

21. Från gamla tider. Ur Medelpads folkhögskolas folkminnesuppteckningar. (Ålsta 7, 1931, sid. 25-31.)

22. En herre for från Sundsvall till Ånge. (Ålsta 7, 1931, sid. 32-41.)

23. Torps bynamn - ett stycke kulturhistoria. (Torps socken 2, 1931, sid. 5-15.)

24. Ortnamn och bygdeforskning. (Minnesskrift till Medelpads Fornminnesförenings tjugofemårsdag 29/9 1931, Sundsvall 1931, sid. 88-99.)

1932

25. OGB. 3. Ortnamnen i Askims härad och Mölndals stad jämte gårds- och kulturhistoriska anteckningar, Göteborg 1932. A. Bebyggelsenamn. Askims socken, sid. 1-52. Råda socken, sid. 108-118.

26. Medelpads bondenamn för 400 år sedan. (Ålsta 8, 1932, sid. 28-38.)

1933

27. Vår undervisning. (Ålsta 9, 1933, sid. 11-22.)

1934

28. Barnasjön och liknande namn. (Skrifter utgivna av Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs Högskola [SIOD] 5, 1934, sid. 101-112.)

1935

29. Personnamnen - en kulturspegel. (Ålsta 11, 1935, sid. 26-38.)

30. Ur vår sockens gårdsarkiv och bykistor. (Torps socken 3, 1935, sid. 19-28.)

1936

31. Så byggdes Medelpad. Ortnamn och bebyggelsehistoria. (Ålsta 12, 1936, sid. 26-33.)

1937

32. Ångermanländska sockennamn. (Ångermanland-Medelpad. Årsbok utgiven av Västernorrlands Läns Hembygdsförbund 1937, Sundsvall 1937, sid. 43-68.)

33. Byanamn och bebyggelsenamn i Attmar. (Ålsta 13, 1937, sid. 45-49.)

34. Gamla bondenamn. (Borgsjö. Borgsjö Hembygdsförenings 10-årsjubileum 1937, Sundsvall 1937, sid. 26-36.)

1938

35. By och bygd i Haverö. (Ålsta 14, 1938, sid. 35-40.)

1939

36. Bebyggelsen i Tuna. (Ålsta 15, 1939, sid. 41-45.)

1940

37. Bygden kring Stödesjön. (Ålsta 16, 1940, sid. 33-39.)

1942

38. Sjönamn i Torp. (Torps socken 4, 1942, sid. 50-56.)

1943

39. Gömda och glömda ånamn. (Ålsta 18, 1943, sid. 21-26.)

40. Gudslängtan hos Hjalmar Gullberg. (Ålsta 18, 1943, sid. 42-48.)

1944

41. Bynamn och bebyggelse i Njurunda. (Ålsta 19, 1944, sid. 33-41.)

1948

42. Medelpads Folkhögskola i Ålsta 1837-1948. Minnesskrift under redaktion av Carl

Nordlander, Nils Nordberg, David Palm, Sundsvall 1948. Vår skola 1923-1948, sid. 44-86. Folkhögskolan, sid. 105-116.

1950

43. Några medelpadska ortnamn. (Ålsta 20, 1950, sid. 22-25.)

1956

44. Unga bebyggelsenamn i Torp. (Torps socken 7, 1956, sid. 21-25.)

1960

45. Några ord i Torpsmålet. (Torps socken 8, 1960, sid. 15-19.)

1963

46. OGB. 8. Ortnamnen i Orusts Västra härad, Göteborg 1963. (XXIX + 425 sidor.)

1966

47. OGB. 12. Ortnamnen i Lane härad. 1. Bäve och Lane-Ryrs socknar samt Uddevalla stad, Göteborg 1966. Inledning, sid. XXIII-LX. Register 1-5, sid. 377-411.

1970

48. Hans Comstadius. Bonde och bokhållare. (Torps socken 10, 1970, sid. 38-42.)

1973

49. Medelpads Folkhögskola i Ålsta 1873-1973. Minnesskrift under redaktion av Theodor Richter, Ingrid Nordgren, Lars-Erik Larsson, Sundsvall 1973. Vår skola 1923-1948, sid. 34-53. Porträtt och miniatyrer, sid. 83-92.

1976

50. Häradsnamnet Lane. (NoB 64, 1976, sid. 37-47.)

51. Ordet hed i bohuslänska ortnamn. (NoB 64, 1976, sid. 48-51.)

1978

52. OGB. 12. Ortnamnen i Lane härad. 2. Bokenäs, Dragsmarks, Herrestads, Högås samt Skredsviks socknar, Göteborg 1978. (XXXIII + 442 sidor.)

Reinhold Olsson
1900-1986

Den 11 oktober 1986 avled redaktör Reinhold Olsson, Skönsberg, Sundsvall, i en ålder av 86 år. Fadern var sågverksarbetare av värmländskt ursprung och Reinhold Olsson växte upp på Skönvik där han som ung arbetade vid sågen. En tid var han anställd som timmertummare vid Sundsvallsbolagen. Åren 1926-27 genomgick han Brunnsviks folkhögskola. Redan tidigt började Reinhold Olsson att medverka i Dagbladet Nya Samhället. Sedermera fick han anställning som kulturredaktör, en befattning som han innehade fram till pensioneringen 1965. I många år därefter var han flitig litteraturanmälare i tidningen.

Reinhold Olssons huvudintresse var Sundsvallsdistriktets fackliga och industriella historia. Förutom ett stort antal artiklar publicerade han mellan åren 1944 och 1972 ett tjugotal större arbeten inom detta område. För sin forskargärning promoverades han 1971 till filosofie hedersdoktor vid Uppsala universitet. Utmärkelsen var bland annat ett erkännande av att Reinhold Olssons pionjärinsatser haft åtskillig betydelse för den trävaruhistoriska forskningen i Uppsala under 1950- och 1960-talen (F. Hjulström, G. Arpi och E. Lövgren, *Sundsvallsdistriktet 1850-1950*, Uppsala 1955, B. Gustafsson, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913*, Uppsala 1965 och *Sågverksförbundet 1907-1957*, Stockholm 1962).

Reinhold Olsson är den norrländska sågverksarbetarklassens främste skildrare. Hans huvudarbete, den numera smått klassiska *Norrländskt sågverksliv under ett sekel* (Nordiska Museet 1949) utkom till 100-årsminnet av den första ångsågens tillkomst i Tunadal i Sköns socken strax norr om Sundsvall. Ångsågsepokens genombrott, arbetsvandringarna och inflyttningen från främst Värmland, Sundsvallsstrejken 1879 och föreningsrättsstriderna på 1890-talet fick här en sakkunnig skildring. Men också det dagliga livet i kaserner, vid lastageplatser och i såghus, bildningssträvandena och folkrörelseaktiviteten gavs en ingående och på självsyn baserad beskrivning. Långt innan begreppet "arbetarkultur" var myntat inom forskningen fick det här ett levande och åskådligt innehåll. Ytterligare aspekter på de norrländska sågverkens människor gav Reinhold Olsson i det tillsammans med Richard Lindström skrivna arbetet *En krönika om sågverksarbetare*.

Svenska Sågverksindustriarbetarförbundets minnesskrift (Sundsvall 1953).

I några skrifter dokumenterade Reinhold Olsson även sin förtrogenhet med Sundsvallsdistriktets och Medelpads äldre historia. Bland dessa skrifter bör särskilt nämnas sockenbeskrivningen *Ur Skönsbygdens historia* (1947) och den stora översikten *Medelpad i historiens ljus* (i: Medelpad. Allhems förlag 1975).

Reinhold Olsson hade en närmast suverän kännedom om arkivförhållandena i Sundsvallsdistriktet. Själv gjorde han en hel del lyckliga fynd, t.ex. när han strax efter kriget i samband med rivningen av en stallbyggnad vid Heffners nedlagda sågverk lyckades säkra grosshandlaren P.F. Heffners brevkopiebok för åren 1863-1873 åt forskningen. Sin största insats som arkivvårdare gjorde emellertid Reinhold Olsson när han var med om att grunda Arbetarrörelsens arkiv i Sundsvall (numera Folkrörelsearkivet) och på så sätt räddade ovärderligt material från arbetarrörelsens tidiga fackliga och politiska verksamhet i ett av våra största och mest intressanta arbetardistrikt.

Jag lärde känna Reinhold Olsson första gången under några höstmånader 1967 då vi bägge forskade på Merloarkivet. Reinhold höll på med sin bok om Skönviks glasbruk 1811-1870 och jag arbetade på min avhandling om utvandringen från Västernorrland till Nordamerika. En kunnigare ciceron i ackords- och avräkningsböcker från Sundsvallsverken kunde jag inte få. Vid kaffepauserna delade han på sitt alltid så försynta sätt med sig av sitt outtömliga vetande om Sundsvallsdistriktets arbetar- och industrihistoria. Reinholds varsamhet med orden och hans kärlek till den svenska dikten kom ofta fram vid dessa pratstunder. Att Fröding var den stora förebilden för Värmlandsättlingen Reinhold Olsson kunde man inte ta miste på. Hans egen av trycket utgivna lyrik har ett omisskännligt "frödingskt" drag. Ibland kom samtalen in på Karl Östman, sågverkslivets diktare. Reinhold Olsson hyste stor beundran för vännen Karl Östman och var en av de första som i tryck lyfte fram dennes förtjänster (i: *Brunnsvikarnas midsommarskrift* 1927). Både Reinhold Olsson och Karl Östman kommer att gå till eftervärlden för att var och en på sitt sätt ha givit bestående skildringar av de norrländska sågverkens folk.

Lars-Göran Tedebrand

Recensioner och anmälningar

Lindberg, Erik Jonas: Om skrömt, magi och gammal klokskap. I urval av Agneta Lilja. Bokförlaget Prisma. Stockholm 1985. 281 s.

Den som någon gång haft anledning att arbeta med jämtländskt material vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) har inte kunnat undgå Erik Jonas Lindbergs omfångsrika samlingar från östra Jämtland. Enligt Agneta Liljas förord till föreliggande utgåva uppgår dessa samlingar till ca 25 700 maskinskrivna blad. Lindberg skiljer sig från de flesta andra upptecknare därigenom att han sällan lämnar några uppgifter om sina sagesmän och -kvinnor. Han citerar ofta "åldriga moror", "fäbodjäntor" m.m. Lilja framhåller (s. 18): "I hans upptecknargärning avspeglar sig såväl genuin folklighet som boklig beläsenhet och förmåga till egna funderingar och slutledningar, allt i en sammansmält blandning, som gör att man kan karaktärisera honom som en s.k. aktiv traditionsbärare [---] Lindberg har sugit i sig information, lagrat den i minnet, bearbetat den och fört den vidare genom att berätta eller genom sina upptecknigar." Och litet längre fram fogar Lilja till (s. 19): "Hans samlingar utgör en blandning av folkligt och lärt, allmänt och provinsiellt. Materialet är med andra ord av en sammansatt natur, som lättast kan beskrivas som en levande och föränderlig tradition i sig själv. Det är också viktigt att minnas, att även om han citerar många personer, så är det genom hans ögon vi ser socknen, och vi får då naturligtvis en subjektiv bild av det hela." Med dessa ord i minnet gripper man sig med nöje an läsningen av urvalsvolymen.

Ett första avsnitt (s. 23-41) behandlar föreställningar i förbindelse med det vardagliga näringsfånget, som jakt- och fiskeskrock och skrock i samband med husdjursskötseln och jordbruket. Ett sista avsnitt i denna avdelning handlar om magi och skrock i samband med slöjd och hantverk, såsom laggkärlstillverkning och sömnad.

Att det vid val av tomtplats var viktigt att försäkra sig om att man inte "kom på kant" med de underjordiska eller byggde där någon vattenåder gick fram (då fick man dålig sömn exempelvis), berättas i ett särskilt avsnitt. Lindberg berättar också om sedvänjan att "eldvärja" sin egendom.

Den som eldvärjde sitt land gick i samtliga rågångar med ett brinnande tjärvedsbloss (s. 46f.). Detta skulle alltså vara samma sedvänja som exempelvis Dag Strömbäck redogjort för i uppsatsen *Att helga land* (i: *Festskrift tillägnad Axel Hägerström den 6 september 1928*).

Föreställningar som är knutna till hästkött redovisas också i detta kapitel ("Hus, hem och hygien"), liksom diverse botemedel mot baksmälla, kaffebegär, löss, loppor, råttor, leverfläckar, fräknar, rynkor m.m.

Ett annat kapitel handlar om föreställningar knutna till människans liv från vagga till grav (s. 66-93). Här berättas bl.a. (s. 66) om hur näsan visar en persons karaktär, och om att vänsterhänta betraktades med misstro (s. 68f.). Diverse kärleksmedel förmedlas (s. 69-73), samt föreställningar i förbindelse med fruktsamhet och barnafödande (s. 73-78), barn och ungdom (s. 78-83), frieri och bröllop (s. 83-85) samt död och begravning (s. 86-87). Ett särskilt avsnitt behandlar gengångare och spöken. Detta kapitel har mycket att ge.

Ett kortare kapitel har överrubriken "I Guds fria natur" (s. 96-112). Här berättas bl.a. om dubbelbottnade (tvebottnade) tjärnar. "Den som vid fiske hade den ovanliga turen att sänka betet just på platsen där det fanns ett hål i den övre tjärnbotten, kunde vara förvissad om att få onormalt stora fiskar på kroken. Egentligen var dessa fiskar råns husdjur", berättar Lindberg (s. 102).

Att föreställningar om tvebottnade tjärnar varit vitt spridda visar också ortnamnsmaterialet, skulle kunna tilläggas. Från gotländskt område kan man dessutom jämföra med den berättelse som P.A.Säve förmedlar i *Hafvets och fiskarens sagor* (Visby 1880) om Träska-gubben som kan vara rätt skälmaktig i det att han "plötsligt i träsket tar bort all fisk, som han gömt mellan dess tvänne bottnar, ty man menar att somliga träsk äro *tvè-bottniga*". A.A.Hulphers berättar också i sin Västerbottensbeskrivning från 1789 om sjön Lappvattnet i Burträsks sn att den sägs ha dubbla bottnar. Det är tydligt att Lindbergs berättelse kan styrkas med material från annat håll. (Om tvebottnade sjöar se vidare exempelvis Jöran Sahlgren i *Namn och bygd* 1913, s. 45ff., dens. i *Namn och bygd* 1920, s. 174.)

De refererade uppgifterna om växter och djur (s. 105ff.) är inte så många (ytterligare material redovisas i senare kapitel), men vi får här bl.a. ta del av föreställningar om ihåliga träd, kvällsfläxan (flad-

dermusen) och gödselstacksgrodan.

Ett längre avsnitt behandlar magi och huskurer (s. 114-147). Här finns några blodstämningsformler och andra formler vid sjukdomsbot (tarmvred, värk m.m.). Intressant är avsnittet om bot med magiska medel, såsom de föreställningar som finns om att klenoder från Trondheims domkyrka skulle ha kunnat användas som botemedel. I övrigt finns här berättelser om hur oblater och självmördarrep ansågs vara bärare av botande egenskaper. Bland de medicinalväxter som Lindberg upptagit kan nämnas hallon, ljungblomster, pepparrot, rölleka, rönnbär, stensöta och tibast.

Bland sjukdomarna nämns exempelvis *knektsjukan* (*soldatsjukan* dvs. 'veneriska sjukdomar'). Hur skulle dessa sjukdomar botas? Lindberg förmedlar följande botemedel (s. 145): "Den drabbade satte sig på ett par brädbitar som tjänstgjorde som sits uppe på kanten av en fotgryta. Han drog ned byxor och kalsonger, hängde över sig ett tygstycke, så att ett tält bildades över grytan. På grytbotten hade kvicksilver lagts, med svag eld skedde en förångning och med denna rök röktes de angripna könsdelarna."

Ett kort avsnitt behandlar tid och märken (s. 150-159). Här relateras årsindelningen med fyra räppar (en räpp = 13 veckor), föreställningar om höknatten (natten mellan den 19 och 20 december), samt folkliga föreställningar om födelsedagens betydelse för barnets liv ("Söndagsbarn gott kynne få, måndagsungar arga gå" etc.) exempelvis.

Den återstående hälften av boken består av två kapitel, ett om magi, spådom och varsel, ett om onda och goda väsen. Det första kapitlet innehåller bl.a. avsnitt om vänster och höger (s. 163f.), noanamn (jägare kallade i äldre tid älgen för *honom*; s. 166), avsnitt om drömmar (s. 170f.), spådom (s. 172ff.), varsel (s. 175ff.), trollkunniga (bl.a. om svartkonstkunniga, kyrkans folk; s. 180ff.) och om magiska medel (bl.a. almanacksblad s. 197, silver s. 199f.). Ett avsnitt handlar om magiska metoder (s. 202ff.), t.ex. om att stämma blod, att döva getingar, att ta kraften av andra och om bot mot gengångare och spöken. Skatter och skattsökning har alltid uppehållit folks fantasi, och Lindbergs uppteckningar innehåller en del uppgifter om detta (s. 209ff.).

Ett sista avsnitt, "Onda och goda väsen" (s. 216-281), innehåller uppgifter om inom folktron bekanta väsen som Hin Håle och hans anhang, älvor, dvärgar och jättar, vittror, troll, skogsrå, näck och

sjörå, tomtormen, spökälgen, kvarngubben, tomte, bara, puke och varulv. Mycket av detta känner man igen i uppteckningar från andra håll. I detta sammanhang är det intressant att Lindberg kan falla tillbaka på egen erfarenhet: var det skidåkande vittror han såg i samband med virkeskörning i början av 40-talet? Det är den aktive traditionsbäraren vi möter, d.v.s. "en person, som aktivt för traditioner vidare genom att berätta för yngre och nyare publik, så att traditionen sprids eller hålls vid liv" (Lilja i förordet, s. 18).

Erik Jonas Lindberg gick bort i augusti 1985 och fick aldrig själv se denna skrift av trycket. Det har blivit en både vacker och välredigerad volym, mycket tack vare den insats som arkivarien vid ULMA Agneta Lilja lagt ner på boken. Det ligger stor aktning för Lindbergs text bakom hennes varsamma och kloka redigering av hans uppteckningar. Jag hoppas att Agneta Lilja skall få möjlighet att ge ut liknande material också från andra håll i vårt land. För en sådan uppgift är hon uppenbarligen mycket väl skickad.

Lars-Erik Edlund

Lillian Rathje: Norrländsk folkmedicin. Sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM). Serie D Meddelanden Nr 3. Umeå 1983. 206 s.

Lillian Rathje har enligt förordet till boken *Norrländsk folkmedicin* gjort en sammanställning av det material rörande folkmedicin som finns i DAUM. Denna begränsning betyder självfallet att man inte får en fullständig bild av folkmedicinen i "övre Norrland" - insamlingsområdet omfattar landskapen Västerbotten, Norrbotten och Lappland, vartill kommer en del material från Jämtland, Ångermanland och Medelpad - men genom att olika materialtyper, såsom dialektupptagningar på grammofonskivor och inspelningar på band samt uppteckningar, utnyttjats har hon ändå kunnat göra en relativt djupgående inventering av folkmedicinskt material. Rathje betonar redan i sin underrubrik att detta är en "Sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial", och detta har föranlett henne att endast i ringare utsträckning bearbeta sitt material. Onskvärt vore dock att en sådan bearbetning kunde göras.

I ett kort inledande avsnitt ges en bakgrund till ämnet genom en rundmålning av folkmedicinens historia. Bl.a.

framhålls att det i många bygder var prästen och klockaren som stod för den medicinska fackkunskapen. Härmed antyder Rathje i själva verket en mycket intressant forskningsuppgift. Hülphers' Västerbottensbeskrivning (1789) berättar mycket riktigt om detta förhållande - vilket framhålls av Rathje s. 11 - men här finns med säkerhet ytterligare spännande forskningsmaterial att ta itu med.

Apropå brunnsdrickningen som nämns på samma sida skulle man vilja foga till det material som finns om en märklig hälsokälla i Sånga, en hälsokälla som man på 1800-talet fick igenstena eftersom folk började ta med sig hästar och andra kreatur till den för att ge också sjuka djur tillgång till det hälsobringande vattnet (se Erik Modin i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1920, s. 115ff., samt E.Modin et al. i *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1924-1925, s. 31ff.).

I ett följande avsnitt redogör Rathje för de sjukdomsorsaker som folktron särskilt betonade i övre Norrland, och på många andra håll i Norden med förresten. Påpassligt citeras Carl-Herman Tillhagens bok *Folklig läkekonst* (Stockholm 1977), där det betonas att de folkliga sjukdomsförklaringarna ofta är irrationella: "Sjukdom uppstår, då onda andar, sjukdomsandar eller sjukdomsdemoner tränger in i kroppen".

Vitra eller rå var farliga väsen, men också de döda kunde "gå igen" och orsaka sjukdomar. Vissa djur och växter kunde även de aktivera sjukdomsandarna. Kråkan var en sinnebild för det övernaturliga exempelvis. Fan och hans anhang kunde, alldeles som personer med ond håg, ond tunga och ont öga, ha förmåga att skada människan. Som en naturlig följd av att många sjukdomar kunde förklaras med att man förbrutit sig mot övernaturliga väsen, var "den viktigaste profylaktiska åtgärden att noga iakttaga alla regler som fanns för umgänget med dessa" (s. 22). För dessa profylaktiska åtgärder ger Rathje s. 22-24 en god bild.

Man skulle i detta sammanhang vilja erinra om Gustav Ränks uppsats *Fåglar som sjukdomsförmedlare i folktron* (i: *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* 1982, s. 178ff.), där föreställningarnas likhet och egenart på detta sakområde inom ett stort nordeuropeiskt område belyses, huvudsakligen med material från Fennoskandien och Baltikum. På s. 23 i Rathjes bok nämns att björksav ansågs ha en allmänt hälsobringande effekt. Här vill man gärna peka på Phebe Fjellströms artikel *Från börtja till tullstry* (i: *Från Finn-*

marker och Ådalar . Mellannorrländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler. Skr. utgivna av Johan Nordlandersällskapet 4, Umeå 1982) s. 81f. och där anförd litteratur.

Ett femtonsidigt avsnitt ägnas ett intressant material gällande kloka gubbar och gummor. Här kommer Rathje bl.a. in på lappar, tattare och finnar. Detta är ett avsnitt som nog skulle kunna byggas ut betydligt - inte i detta sammanhang dock utan i en särskild studie. De kloka kunde som medicin bl.a. bruka nordrinnande vatten; jämför till detta förutom Rathje t.ex. en uppsats av Artur Olofsson i tidskriften *Västerbotten* 1935, s. 126f.

Fjorton olika kloka gubbar och gummor presenteras var för sig. Bland Wittenbergsprästerna, troildomsprästerna, nämns särskilt Spå-Herr-Ola i Resele som efter en uppteckning sägs ha varit kyrkoherde på 1800-talet (skall vara 1500-talet, se A.Nyberg, *Resele. Saga och sanning*, 1899, s. 65ff.).

Efter ett särskilt avsnitt om koppning och åderlåtning, kommer Rathje över till andra sätt att få det onda att lämna kroppen än genom blodet. Bl.a. beskrivs hur man anlägger en hank. "En nål med en tjock ulltråd stacks genom nacken under nacksenorna. Trådens ändor bands sedan ihop till en ögla, som hängde nedför ryggen. Den sjuke måste gå till sängs och fick inte stiga upp förrän tråden ruttnat av och det onda runnit ur kroppen genom hålet i den inflammerade nacken" (upptecknat i Tärna sn).

Sedan börjar en genomgång av olika sjukdomstillstånd och de folkliga bot och lindringar som folkmedicinen kunnat erbjuda. Ett särskilt avsnitt behandlar havandeskap och spädbarnsvård, samt barnsjukdomar. Bland barnsjukdomarna intar riset (*engelska sjukan*, *rachitis*, dial. *ältan*) en särskild ställning. Här belyses också en intressant metodisk svårighet. Allt som kallas *ris* är inte rachitis. Ris är också polio, allmän grinighet m.m. Det är vid all undersökning av folkligt material viktigt att inte sätta likhetstecken mellan folklig och "lärd" verklighetsindelning. Vi har *en* folklig botanik, etnobotanik, och *en* lärd, vetenskaplig, botanik. På samma sätt har vi *en* etnomedicinsk klassificering av sjukdomar och *en* vetenskapligt medicinsk. Rathje är på ett välgörande sätt medveten om detta.

Särskilda kapitel ägnas hudsjukdomar (s. 84ff.), yttre skador (s. 104ff.), sjukdomar i muskler, leder och ben (s. 129ff.), sinnessjukdomar och nervsjukdomar (s. 142ff.), matsmältningsorganens sjuk-

domar (s. 149ff.), utsöndringsorganens sjukdomar (s. 160ff.), ögonsjukdomar (s. 163f.), öronsiukdomar (s. 165f.), näs-, hals- och lungsjukdomar (s. 167ff.), hjärtats och blodkärlens sjukdomar (s. 174), tandvärk (s. 175ff.) och smittsamma sjukdomar (s. 182ff.). Ett sista litet avsnitt s. 186-189 behandlar mörkerrädsla, sömngångare, frossa, magnetdrag och vädervispa (virvelvind), vandrande föremal i kroppen, cancer, mjälthugg samt metoder att väcka och döva kärlek.

Oerhört mycket skulle kunna anföras som är av stort allmänt intresse i detta material, men jag begränsar mig till att peka på avsnittet om att hejda blodflöde genom att stämma med magisk läsning (s. 116ff.). Den mest spridda formeln i Sverige, Jordanformeln (se närmare om denna Bengt af Klintbergs bok *Svenska trollformler*, Stockholm 1980), finns i åtskilliga varianter på nordsvenskt område, exempelvis denna variant från Ragunda sn i Jämtland (DAUM 2898):

Jag stämmer detta röda blod
som Jesus stämde Jordans flod.
Vilken man det vara må,
så skall blodet stilla stå.
I den heliga treenighetens namn.
Amen.

† † †

Man kan i sammanhanget också erinra om de ramsor som lästes när man skulle bota tandvärk eller när man skulle undvika getingstyng (den s.k. getingbönen), företeelser som också diskuteras av Rathje (s. 179 resp. s. 128).

Ett skakande avsnitt ägnas sinnessjukdomar och nervsjukdomar, där bl.a. återges skilda uppgifter om hur man - exempelvis i en bur - förvarat psykiskt sjuka.

En allmän folklig föreställning var att ormar och grodor kunde krypa in genom munnen och ner i magen på sovande människor. Om detta fenomen kunde även Linné berätta i sin *Iter Lapponicum* (1732), närmare bestämt ifrån Lycksele. "Här var en kvinna, som jämmerligen plågades av grodor, vilka hon druckit i vatten, då de voro rom förleden vår; hon kände att de voro 3; hon hörde dem gjö och andra som sutto jämte; hon stillade något sin pina med brännvin, salt dödde de inte av", skriver Linné (se Rathje s. 190f.).

Det är ett intressant och värdefullt material som Lillian Rathje lägger fram i boken *Norrländsk folkmedicin*. Som redan framhållits är detta huvudsakligen en materialsamling, men det är en sällsynt djuplodande inventering av ett material. Källförteckningen upptar inte mindre än 10 sidor, framför allt handskriftsmaterial från DAUM (i många fall dock kopior av

material från ULMA, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala). Men trots att Rathje framför allt föresatt sig att presentera ett material har hon redan vid systematiseringen vaskat fram ett stort antal viktiga objekt för fortsatt forskning, som skulle kunna resultera i en större sammanhållen studie. Denna kunde bli en regional motsvarighet till C.-H. Tillhagens *Folklig läkekonst*, även om jämförelsematerial både från norskt och finskt område måste tas in vid analysen, och då inte bara material från den nordiska kulturen utan också samiskt och finskt material.

Lars-Erik Edlund

Etnologiska studier tillägnade Phebe Fjellström (Nordskandinavisk etnologi. Tidskrift för nordskandinavisk etnologi. Volym 3, 1984.) Etnologiska institutionen vid Umeå universitet, Umeå 1984. 134 s.

När professorn i etnologi, särskilt nordeuropeisk, vid Umeå universitet, Phebe Fjellström, den 11 februari 1984 fyllde 60 år tillägnades hon det första numret av Johan Nordlandersällskapets medlemsbok *Tre kulturer*. Men också hennes egen institution tillägnade henne en skrift i samband med högtidsdagen, nämligen ett häfte i serien *Nordskandinavisk etnologi*, närmare bestämt seriens nr 3. Den lilla festskriften innehåller nio bidrag.

Nils-Arvid Bringéus tar i sitt bidrag *Scener ur ett äktenskap* utgångspunkt i ett kistebrev från mitten av 1700-talet i Österlens museum i Simrishamn, vilket visar äktenskapets villkor. Det är ingalunda någon romantisk äktenskapsbild. De båda makarna förenas av ett ok som pressar dem mot varandra. Oket skall dock inte ses som en sinnebild för äktenskapstvånget, utan oket är i stället - och det visste samtiden! - ett redskap med vars hjälp man lättar livets bördor.

Som sagt: detta är Bringéus' utgångspunkt. Sedan vidgas perspektiven, och ett jämförelsematerial dras in, inte bara ett nordiskt sådant, och så småningom befinner vi oss mitt inne i en framställning rörande det välkända hanrejsmotivet. Men vägen dit är spännande och jag vill i detta sammanhang inte avslöja mer. Läs uppsatsen!

Flera bidrag berör nordsvenska förhållanden. Alf Arvidsson skriver om en samisk visa skriven på svenska. Visan användes av ungdomar som besökt en kyrkhelg i Fatmomakke vid något tidigare tillfälle. Om en pojke var nykomling bland ungdomarna slog sig några flickor samman och fångade in honom (var en ny flicka med, "kidnap-

pades" hon av några pojkar). Sedan leddes nykomlingen omkring på kyrkplatsen och visades upp i de olika kåtorna, och just i detta sammanhang sjöngs visan. De besökta skulle ge nykomlingen gåvor. Visan löd - enligt en version i alla fall: "Gulbenekanna, kaffe ti panna, gulebenekanna, kaffe ti panna, gulebenekanna, kaffe ti panna å socker å smet". Melodin är en allmänt spridd schottismelodi. Det säregna med denna visa är att "den är nybildad enligt svensk praxis och i svensk stil, men detta är gjort av samer och visan har sjungits uteslutande av samer i en samisk miljö och i samband med en samisk interaktionsform", skriver Arvidsson.

Åsa Ljungström har skrivit en längre uppsats om naturläkaren Israel i Ovansjö (Israel Sjödin i Ovansjö i Arnäs sn), som botade många människor - och kreatur med för den delen - inte bara i sin hemtrakt i nordöstra Ångermanland utan också från mer fjärran liggande orter, och detta dessutom under en mycket lång tidsperiod, från 1880-talet ända fram till sin död 1932. Ljungströms studie visar att det i förstahandsuppgifterna om Israel inte finns några noteringar om magiska åtgärder från hans sida i samband med botandet, dvs. läsningar av olika slag och liknande. I andrahandsberättelser om Israel förekommer däremot diverse utstofferade anekdoter om hans allvetande och allseende. Därefter har under de femtio åren som gått sedan han gick bort ytterligare föreställningar lagts till om hans botargärning. Man kan sammanfattande säga att denna utredning visar hur en lokal personsägen uppstår. Ett extra plus i Ljungströms utredning är, att hon låter läsaren ta del av sitt forskningsarbete och de överväganden av källkritisk art som detta föranleder. Forskningens resultat är förvisso det som - med rätta - står i fokus, men det kan också ofta vara nyttigt att följa forskarens kamp med (och mot) materialet.

Phebe Fjellström har starkt engagerat sig i forskning omkring kosten, och det är därför inte att undra på att ett bidrag också behandlar kosthållet, nämligen förste arkivarien vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala Åsa Nymans bidrag *Knettir, klåbb, kams och palt.* De olika kamsrätterna har varit föremål för många etnologiska forskares uppmärksamhet. Intressant är i Åsa Nymans uppsats att hon söker förklara varför kamsrätterna bevarat sin ställning på vissa håll i Norden. Hon framhåller att mjölkhanteringen i fäbodarna inte har haft behov av ugnar och att den dagliga kosthållning-

en har format sig därefter. Rätter som snabbt kunde kokas i den öppna härden i samband med ostberedningen har därför föredragits; till denna typ av maträtter hör kamsrätterna. Att kamsrätterna därför behållit sin ställning i kosthållet på de atlantiska öarna och i områden där man haft fäbodväsendet i behåll hör alltså helt enkelt samman med att den öppna härden där använts ända fram till våra dagar, framhåller Nyman sammanfattningsvis. Den som själv vill anrätta några kamsrätter får i slutet av uppsatsen ett dussin recept på exempelvis sillklubb, klotvälling, blodklubb samt fågelkropon och simpsoppa med kropon, de två sista efter recept från Åboland.

Marianne Wahlbergs bidrag *Kvinnan i bondesamhället. Ett väsen och dess relation till 1800-talets bondesamhälle i Norrbotten* behandlar ett i Överkalix, Nederkalix och Råneå socknar förekommande skogs- eller naturväsen, av kvinnligt kön, benämnt *landa*. Det är tydligt att en hel del föreställningar som på andra håll knutits till bjäran, vitra eller skogsrået, inom nämnda område förknippats med landan. De övernaturliga föreställningarna kring landan var knutna till jakten, fisket och boskapsskötseln. De olika föreställningarna knyts samman med kvinnorollen i bondesamhället, och Wahlberg kan sammanfatta sin studie på följande sätt: "Det var alltså kvinnan som arbetsmänniska som gav innehåll åt kvinnorollen och det är min uppfattning att föreställningarna kring landan speglar denna inställning. Uppfattningen om henne, liksom valet av kvinnligt väsen, var alltså intimt förenad med synen på kvinnan och hennes roll i näringssystemet." Mig förefaller Wahlberg ha tagit ett mycket fruktbart grepp på ämnet.

I volymen finns flera andra intressanta bidrag, men jag har här - med ett undantag när - lyft fram dem som har inriktning mot det nordsvenska området. Redaktören Britta Lundgren har gjort ett styvt arbete som sammanställt volymen, och resultatet av mödorna tar den kulturhistoriskt orienterade Norrlandsforskningen med glädje emot.

Lars-Erik Edlund

Marklund, Bertil: Samer och nybyggare i det gamla Malå. Tiden 1736-1777. (Västerbottniska urkunder och traditioner 1.) Skellefteå 1985. 45 s. Distribution Protocollsförlaget Skellefftha. Box 295, 931 23 Skellefteå.

Bertil Marklund är född och uppvuxen i Malå och är numera verksam som lärare i Skellefteå. I det aktuella arbetet, *Samer och nybyggare i*

det gamla Malå. Tiden 1736-1777, har han samlat och lätt kommenterat ett drygt 30-tal rättegångsprotokoll som berör samer och nybyggare i Malå kring mitten av 1700-talet. Boken är relativt tunn, men innehållet är rikt.

Varje rättsfall redovisas med dombokens ord, varefter Marklund infogar en kort kommentar till källutdraget. Därtill fogas personhistoriska kommentarer och ordförklaringar till avsnittet. Relationen mellan de olika urkunderna anges noggrant av Marklund, som tack vare sin ingående kunskap om såväl äldre urkunder som sakförhållanden har lämnat ett värdefullt bidrag till sameforskningens historia med denna utgåva.

Alltid när man läser gamla domstolsutdrag rörs man av de enskilda människoödena, så också i detta fall. Mest gripen blir åtminstone jag utav prästgårdspigan Gunila Persdotters olycksöde våren och sommaren 1776. Hon har blivit rådd, dvs. havande, och i hemlighet föder hon ett dödfött barn. Emellertid berättar hon redan efter ett par dagar om sin svåra belägenhet för kyrkoherde Edin, och denne kan, tillsammans med tre edsvurna kvinnor, vittna inför rätten om att barnet synes ha varit dödfött. Rättsprotokollet uppehåller sig en hel del vid en liten rispa på barnet, i huden ovanför hjässan. En kvinna säger att denna rispa inte kan ha åstadkommits med våld utan att den liknar ett sår som uppkommit i samband med "at Myss under thet barnet legat i skogen eller ladan, på huden litet gnagit". Det blir dock höljt i dunkel vad som egentligen hänt. Marklund skriver också: "Varför åker kyrkoherden *och* drängen tillsammans bort just denna period [när barnet skall födas]? Är vittnena som besiktat barnet sanningsenliga eller är de mer medvetna om det stränga straffalternativet [halshuggning, bålbränning]? Varför berättar inte systern, eller hennes man för någon?" Frågor, frågor som vi aldrig kommer att få svar på, men nog är det ett gripande människoöde vi möter i tingsprotokollet den 20 januari 1777! I en not får vi veta att Gunila Persdotter dör 1837, 89 år gammal och blind. Hon får dö hemma hos ett av barnen.

Det finns åtskilliga värdefulla sakuppgifter att hämta i Marklunds utgåva. Ett par exempel visar bäst. Vi får upplysningar om att skogssamerna hade förbindelser på 1700-talet med Norge, antingen dessa förbindelser nu var direkta eller förmedlade av svenska fjällsamer. Vi får intressanta inblickar i nomadisering inom området, samt en redovisning av synen på ägande och besittningsrätt i

detta 1700-talssamhälle. Nybyggesverksamheten och förhållandet mellan samer och nybyggare behandlas. Matforskare får s. 22ff. en uppgift om nedgrävning som konserveringsmetod, en metod som vi f.ö. känner från exempelvis rennomader i Sibirien.

Också en språkman finner här värdefulla belägg och uppgifter. S. 5 (protokoll 21 januari 1743) talar om "en stoor Krana", dvs. rana, filt (på andra ställen i källutgåvan talas om *Rahna*). Se för detta ord Sven Söderströms uppsats *Från den sydsamiska ordboken: 6. Graanuo '(säng)täcke, filt' - sv. rana* (i: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 105, 1982, s. 99ff.), där formerna med *kr-* diskuteras särskilt på s. 102.

I Inger Kuoljoks uppsats i *Lasta. SáDS áigečála 1.* (Tidskrift utgiven av Samiska Forskarsamfundet, Umeå 1983), som recenseras på annat håll i detta häfte av Oknytt, behandlas s. 58ff. ett gåtfullt ord *kåtakäl*, belagt i en bouppteckning från 1820. Detta ord får här en belysning genom ett tingsprotokoll den 28 januari 1763, där det talas om att en Erik Larsson "måtte bortflyttja sin Kåta och hemwist ifrån thet ställe öfwer Skilnaden thensamma Kåta eller tjäll nu står" (s. 17). Värdefulla är också de många äldre ortnamnsformer, vilka Marklund med stor försiktighet och säkerligen med riktighet lokaliserar till nutida platser.

Boken är som sagt relativt tunn (45 sidor), men ack så innehållsrik. Marklund kallar boken nr 1 i serien *Västerbottniska urkunder och traditioner*. Vi får bara hoppas att detta inte är ytterligare ett exempel på alla "akademiska ettor", dvs. böcker där författaren med en etta på titelsidan utlovat åtminstone fortsättning i ett andra band. Forskningsområdet är rikt, och Marklund finner säkert lätt ytterligare värdefullt material att arbeta vidare med. Han är onekligen en skicklig källutgivare, som försiktigt och insiktsfullt kommenterar sina källor.

Lars-Erik Edlund

Hellichius, Stina: Yrkesbeteckningar inom hud-, skinn- och läderhantverken i Sverige. En ordhistorisk undersökning.(Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 18.) Uppsala 1986. 162 s.

Stina Hellichius har under en följd av år arbetat med sin doktorsavhandling om yrkesbeteckningar inom hud-, skinn- och läderhantverken i Sverige. Avhandlingen har nu kommit och framlades till offentlig granskning vid Uppsala universitet i maj 1986.

Efter ett inledande avsnitt om tidigare forskning på området går Hellichius över till att behandla de olika hantverksbeteckningarna. Först behandlas benämningar på hantverkare inom skomakeriet. Bland de ord som tas upp i detta avsnitt kan nämnas *sutare* och *skomakare*. Dessa ord (eller utvecklade former därav) förekommer även i ortnamn, vilka också noggrant redovisas av Hellichius. Bland olika beteckningar för hantverkare som reparerar skodon kan nämnas *skolappare*, *skoflickare*, *lappskomakare*, *skobotare*, *skobötare* och *böteskomakare*. Dessa ord behandlas i ett särskilt avsnitt.

Sedan går behandlingen i kapitel 3 över till de olika benämningarna på hantverkare inom skinn- och läderhantverken. Hellichius delar in dessa hantverkarord i en grupp som gäller tillverkare av större klädesplagg (*skinnare*, *pälsare*, *buntmakare*, *körsnär*) och en grupp som gäller tillverkare av tillbehör till klädedräkten (*myskare*, *bältare*, *bydelmakare*, *pungare*, *taskmakare*, *handskmakare*).

För att man ö.h.t. skulle kunna använda skinnen och hudarna måste man behandla dem enligt olika metoder. Genom garvning gjorde man råmaterialet mjukt och smidigt samt mera motståndskraftigt mot väta. Vikingatida fynd visar att garvningshantverket varit högt utvecklat redan vid denna tid (t.ex. Osebergsfyndet). Författaren redovisar den sakliga bakgrunden mycket instruktivt, innan hon går över till att behandla orden för de olika hantverkarna på detta område.

Vissa hantverkare förarbetade materialet, *skinnbetarna* eller *skinnskavarna*. Man kunde garva vegetabiliskt. En hel del av de hantverkarord som är förbundna med denna garvningsprocess innehåller elementet *bark*, exempelvis *barkare*, *barkstötare* och *barkstampare*. Andra hithörande hantverksord är *lädermakare*, *lädertågare*, *garvare*, *logarvare* och *rödläskemakare*. Åter andra yrkesbeteckningar innehåller orden *karduan* eller *saffian*, vartill kommer det intressanta ordet *juftmakare*, jfr vidare nedan.

Från skinnare avskilde sig under sen medeltid hantverkare som specialiserat sig på att bereda avhårat skinn. Beredningen av sådana släta skinn, sämskskinn, genomfördes av *sämskare*, *sämskmakare*. Vi är här inne på ett intressant ord. Det har rått mycket delade meningar om varifrån ordet *sämsk-* kommit in i svenskan. I de vanligaste etymologiska ordböckerna, Elof Hellquists *Svensk etymologisk ordbok* och Elias Wesséns *Våra ord*, uppges

lågtyskan vara det långlvande språket. Hellichius redovisar också en häremot avvikande mening, framförd i Trübners *Deutsches Wörterbuch* (band 6 under artikeln *sämisch*), där ordet uppges som lånat från polskans *zamesz*. Men i den polska etymologiska ordboken (Brückner) uppges detta polska ord vara lånat från tyskan, och det är väl mycket som talar för att ordet *sämsk*-lånats in också i de nordiska språken just från tyskan. Helt utredd är dock saken ännu inte - jfr f.ö. forskningsdiskussionen hos Hellquist -, men ordets ursprungliga hemvist spelar ju strängt taget mindre roll för Hellichius' framställning. Viktigare är hennes genomgång av ordet *sämskare*:s förekomst i äldre källor, dialekter och ortnamn. Några beteckningar för hantverkare som mineralgarvade skinn diskuteras slutligen, nämligen *mäntare*, *beredare* och *vitgarvare*.

Det är som vi ser en hel mängd mer eller mindre ovanliga, i åtskilliga fall naturligtvis döda ord som Hellichius behandlar i sin doktorsavhandling. Författaren har satt upp vissa begränsningar för sin undersökning. Framför allt gäller undersökningen de yrkesbeteckningar som förekommer eller förekommit inom det centralsvenska området. Dessutom fokuseras endast de beteckningar som gäller hantverkare "vilkas produkter ingått i klädedräkten eller fungerat som tillbehör till denna" (s. 130). Självfallet har inflytandet från andra kulturer varit väsentligt inom dessa hantverksområden, något som visar sig i att man finner olika beteckningar med ursprung i forn- eller medelengelskan, i lågtyskan eller med annan främmande bakgrund. Ordet *juft* (*jukt*) 'ryssläder' exempelvis återgår väl på ett tartariskt ord *ufti* 'säck, påse', vilket i sin tur kommer från persiskans *jucht* 'ett par' hudarna garvades parvis. Via ryskan har ordet så, genom en mellanliggande förmedling antingen över Finland eller över låg- och högtyskan, kommit in i svenskan.

Avhandlingen behandlar ett viktigt sakområde och dess lexikon. Hellichius har god insikt i hud-, skinn- och läderhantverkens sakliga sida, något som är nödvändigt för alla dem som vill genomföra en ord-och-sak-undersökning med denna uppläggning. Det nordsvenska området har i hög grad lämnats åsido, något man måste beklaga även om det är fullt förståeligt för att hålla undersökningen inom rimligt omfång. Materialet har nämligen räckt väl till en 160-sidig doktorsavhandling, vilken - detta måste särskilt framhållas - har en mycket klar disposition och

dessutom är avfattad på ett lättillgängligt språk.

Lars-Erik Edlund

Alf W.Axelsson: Rosfors bruk. En norrbottnisk järnindustri 1830-1875. Bothnica 5. Norrbottens museum 1986.

Med sin undersökning av Rosfors bruk, beläget ett stycke uppströms Rosån mellan Piteå och Luleå, fortsätter Alf W.Axelsson sin granskning av den tidiga norrbottniska industrialiseringen. Axelsson har genom sina föregående studier, bl.a. genom avhandlingen om Gällivareverken och boken om Långviks glasbruk, skaffat sig en djupgående kännedom om det norrbottniska näringslivet under 1700- och 1800-talen. Det gäller inte minst kunskaper om de i länet verksamma, såväl inhemska som från övriga landet kommande, entreprenörerna. Därtill kommer en stor förtrogenhet med de naturgeografiska förhållandena på olika platser i länet. Detta sammantaget skapar förutsättningar för mycket god lokalhistoria, som boken om Rosfors bruk är ett exempel på.

För att belysa bruksföretagets öde har Axelsson nyttjat många källmaterial bevarade i bl.a. Riksarkivet, hos Bergs- och Kommerskollegiet och Brandförsäkringsverket, m.fl. arkiv. Dessa uppgifter har sedan kompletterats med hjälp av äldre litteratur, dagstidningar m.m. På så sätt växer en bred skildring av Rosfors bruk fram. Särskilt intressant menar Axelsson det vara med den, som han sammanfattningsvis skriver, "närmast visionära satsning som man trots vikande konjunkturer gjorde på vad man numera kallar vertikal integration, dvs en produktionsinriktning från järnmalmsbrytning till de för sin tid mest sofistikerade färdigvarorna, såsom ångmaskiner för olika ändamål, t ex lokomobiler" (s. 115).

Nu blev inte satsningen på Rosfors bruk, med malm från de närbelägna fyndigheterna i Ristjäln och Klöverberg, generellt sett någon framgång. Lönsamheten, och det som höll liv i bruksrörelsen var, som i så många andra fall vid samma tid, möjligheten att utnyttja privilegieskogarna till avsalusågning samt verksamheter inom handel och rederinäring.

Den genom granskning av statistik illustrerbara "strukturella bakgrunden" till bruksnäringens uppkomst längst i norr är relativprisutvecklingen under 1700- och 1800-talen. Den tilltagande knappheten på brännved längre söderut i Sverige motiverade en omlokalisering av delar av järnhanteringen. Vid 1700-talets mitt låg t.ex. det norrbottniska brännvedspriset på bara

ca 25% av den mellansvenska nivån. Men denna komparativa fördel i norr reducerades påtagligt under de närmast följande 100 åren. Vid 1800-talets mitt uppgick prisnivån på norrbottnisk brännved till ca 70% av den mellansvenska. Detta uttrycker effekter av den ganska kraftfulla befolkningsökning och ekonomiska tillväxt som ägde rum i norr. Samtidigt föll priset på järn påtagligt i förhållande till bl.a. plankor. Om prisrelationen mellan tackjärn och plankor vid 1800-talets början sätts som 1:1 hade relationen i slutet av 1870-talet ändrats till 1:3,5 till plankornas fördel. Om begreppet ekonomi ges innebörden "att hushålla med knappa resurser" är det inte konstigt att skogarna, i stället för att brännas upp i masugnar och smedjor, i stigande grad förvandlades till bjälkar, mastvirke, plankor och bräder.

Men en sådan strukturomvandling sker inte av sig själv. Den kräver institutionella förutsättningar, dvs. rättigheten att föra över resurser, arbetskraft, råvaror och kapital från en produktionsgren till en annan. Till belysningen av denna fråga lämnar Axelsson ett intressant bidrag, bl.a. genom att i sin helhet återge ett privilegiebrev på sidorna 35-41.

Att flytta resurser från ett användningsområde till ett annat kan ske under olika villkor. Det kan handla om fria former, genom avtal mellan individer som innehar väl definierade och rättsligt förankrade enskilda äganderätter. Då kan "samhällsnyttan", dvs. en ömsesidig fördel, uppstå mellan parterna genom köpesummor och kompensationer direkt till av s.k. externa effekter drabbade. Det är detta som brukar avses då man talar om "den fria marknadens ekonomi". Den roll staten och dess ämbetsmän har blir i det sammanhanget att bevaka att rättsordningen följs och att eventuella konflikter löses på ett opartiskt sätt enligt de på förhand uppställda reglerna.

Nu var denna situation inte det som främst präglade den svenska ekonomin då Rosfors bruksintressenter skulle sätta igång sin verksamhet. I stället gällde det för dem att hos statsapparaten ansöka om, och på olika sätt köpa sig, privilegier, dvs. rättigheten att bedriva verksamheten med alla dess följdverkningar och konflikter med andra människor och näringsidkare. Resurshushållningen var i hög grad centralplanerad och den myndighet som hade hand om att administrera "hushållningen med knappa resurser" var Bergskollegium, som den 18 oktober 1832 utfärdade sitt mycket detaljerade privilegiebrev för Rosfors masugn. Axelsson ger

här en intressant skildring av en viktig sida av den svenska ekonomins funktionssätt vid denna tid.

Resonemanget ovan, som baseras på statistik i form av "relativprisutvecklingen" på brännved, järn och plankor, är uteslutande recensentens, och kommer alltså inte från Axelssons bok. Han gör i motsats till en sådan ansats en tämligen polemisk programförklaring enligt följande: "Det finns en snäv historisk skola, som gör gällande, att analys av statistik är avgörande, när det gäller förståelsen av ett historiskt sammanhang. Det är ju dock alltid fråga om problemkomplex, som innehåller många ofta irrelevanta faktorer av rent mänsklig natur, såsom familje- och släktrelationer, fysisk och psykisk hälsa o d [---] Detta är naturligtvis truismer för varje flexibelt tänkande historiker, men just faktorer av denna oförutsedda natur spelade en avgörande roll i Rosfors bruks historia" (s. 25).

Detta antyder inriktningen på Axelssons bok. Han försöker tränga personerna in på livet och fastställa de "innersta motiven" och personlighetsdragens betydelse för handlingar och händelseförlopp. Kanske försöker han ibland driva resonemangen lite väl långt i denna riktning. Men å andra sidan är det naturligtvis intressant att försöka förstå enskilda personers och personkombinationers ("personkemins") betydelse för ett företags öde. Dagens företagskonsulter, "head hunters" m.fl. sysslar just med detta, så betydelselös är frågan naturligtvis inte. Men ändå, och med facit i hand som ju historikern har, ger de av naturen givna förutsättningarna, samt de på en internationell nivå, via relativpriser kanaliserade effekterna av teknologiska förändringar, vissa strukturella ramar för individernas fria handlingar. Dessa strukturella förhållanden, och ändringar i dem, kan lämpligen illustreras med statistik. Det behöver väl inte innebära att det oundvikligen blir en för "snäv" skildring? Det kan i stället vara ett sätt att vidga perspektivet. Trots denna invändning, som bottnar i olika teoretiska utgångspunkter och kanske olikartad "historieuppfattning", är Axelssons bok väl värd att läsa för dem som är intresserade av bruksnäringens utveckling och Norrbottens historia.

Nils-Gustav Lundgren

Aktuell musikforskning

Vad händer inom svensk musikvetenskap i dag? En genomgång av några nyutkomna avhandlingar kan ge en antydan. Många undersökningar de senaste åren och sådana som är under ar-

bete har en klar inriktning mot samtida musik. 1986 års skörd verkar dock övervägande historiskt inriktad.

En av de mest säregna svenska musikformerna är den speciella sångstil som användes inom fäboddriften, kulning, kujning eller "getarköuken", som den kallats i Västerbotten. Den bygger på en särpräglad sångteknik som utvecklats för att kunna fungera i skogar, berg och dalar, såväl för att locka till sig bortsprungna kor som för att meddela sig med andra gårdar på flera kilometers avstånd. Denna musikform har fascinerat generationer av forskare, och har nyligen blivit föremål för en doktorsavhandling som våren 1986 lades fram i Uppsala.

Författare är Anna Johnson, som sedan barndomsåren haft kontakt med kulningen och besitter ett gediget kunnande som exponeras i *Sången i skogen. Studier kring den svenska fäbodmusiken*. Det är en tvärvetenskaplig bredd i avhandlingen som centrerats kring tre stora områden, nämligen den forskningshistoriska bakgrunden, musikens miljö och funktion samt röstfysiologiska förutsättningar.

Den förste som på allvar uppmärksammade fäbodmusiken var Richard Dybeck, som från 1840-talet och framåt gjorde upptecknings resor, publicerade och anordnade konsertframföranden av fäbodmusik jämsides med annat folkloristiskt material. För honom framstod fäbodmusiken som den verkligt ursprungliga musikformen i Sverige, ett synsätt som går igen i efterföljande insamling och forskning, inom landsmålsrörelsen, i Svenska Låtar och i Karl-Erik Forsslunds arbete om Dalälven. Även hos musikforskarna Norlind och Moberg (se nedan) dominerar en evolutionistisk syn, där fäbodmusikens största värde är som historisk ledtråd.

I sin analys av kulningens miljö och funktion presenterar Anna Johnson utförligt olika användningsområden ur ett kommunikativt perspektiv. Sången har hållit den egna hjorden samlad, använts för att skrämma bort rovdjur, meddela sig med andra valiare etc. Strävan efter att förstå musiken "inifrån", ur vallkullans position, kommer fram i att också kommunikationen med tänkta naturväsen och musikens estetiska funktioner beaktas.

I den avslutande delen redogörs för fysiologiska studier av kulningens teknik. En försöksperson har ingående studerats under såväl kulning som "vanlig" sång, med filmning och röntgenfotografering. Resultaten - bl.a. fastställs att struphuvudet höjs avsevärt och att ansatsröret

förkortas och förträngs - visar på att kulningens sångteknik skiljer sig från såväl den vanliga sångens som den skolade sångens teknik, något som måste ställas i relation till den speciella användningen. Intressant är att joddling, en annan typ av fäbodmusik, bygger på röstförändring i motsatt riktning.

Avhandlingen föreligger f.n. endast i en stencilerad, begränsad upplaga, men skall om något år komma ut i utvidgad form, där bl.a. förhållandet mellan form och funktion också skall behandlas.

Eva Helenius-Öberg disputerade nyligen i Uppsala på sin avhandling rörande *Svenskt klavikordbygge 1720-1820* (Musikmuseets skrifter, 12). Där redovisar hon sina undersökningar av de i Sverige befintliga exemplaren av instrumentet, som kan karaktäriseras som ett tangentsträninstrument som cembalo och piano. Skillnaden mot dessa instrument ligger i det sätt på vilket tonen alstras. I varje tangent finns ett stift som trycks mot strängen och får denna att vibrera. I motsats till de två andra nämnda instrumenten är det kontakt mellan fingret och strängen hela tiden tonen ljuder. Principen kan jämföras med att spela en fiol eller gitarr genom att enbart trycka ned strängarna mot halsen, alltså utan att stryka eller knäppa strängarna. Det är alltså ett ljudsvagt instrument avpassat för spel i hemmiljö.

Klavikordens princip är urgammal, men som musikinstrument hade det sin glansperiod under 1700-talet. I motsats till violinbyggandet utvecklades speciella säregenheter i det svenska klavikordbyggandet, och man kan tala om en nationellt färgad produktion. De äldsta bevarade instrumenten är byggda i nordtysk tradition, men från 1740-talet utvecklas vissa särdrag i de svenskbyggda instrumenten som ett resultat av att vetenskapsakademin, med forskare som Polhem och Swedenborg, intresserade sig för akustiska problem, såväl teoretiska som praktiska. Ett praktiskt problem var att få klavikorden att hålla stämningen under den kalla årstiden, vilket resulterade i speciella principer för besträngning, utformning av "steg" - den skena över vilken strängarna löper - samt träådringens riktning.

Tillverkningen av klavikord gavs som privilegium till orgelbyggare, som hade detta dels som träningsarbete för lärlingar, dels som komplement till orgelbyggandet under vintern, då man inte kunde arbeta i landets kalla ouppvärmda kyrkor. Avsättningen för sina instrument hade man hos landets organister, som använde instrumentet för trä-

ning. Detta fick sådana uttryck som att instrument utrustades med spelpedaler. Under 1700-talets slut slog klavikordet ut cembalon som modeinstrument i de bildade kretsarna, vilket gjorde att det klangliknande hammarklaveret - pianots föregångare - hade svårt att slå igenom i Sverige.

Eva Helenius-Öbergs undersökning är i det närmaste minutiös. Varje instrument har mätts och analyserats i sina byggtekniska detaljer och redovisas vart och ett för sig med byggarbestämning.

Aven i Göteborg har två historiskt inriktade avhandlingar lagts fram under 1986. Hans Bernskiöld står för en djupgående analys av svensk folkrörelsemusik i *Sjung av hjärtat sjung. Församlingssång och musikliv i Svenska Missionsförbundet fram till 1950-talet* (Skrifter från Musikvetenskapliga Institutionen, Göteborg:11). Där gör han en genomgång av den musik som användes i svensk väckelse, från 1850-talet inom EFS och från 1878 inom SMF, som då utbröts ur EFS. Huvuddelen av analysen rör sig kring de sånger som ingått i förbundets olika sångböcker 1894, 1920/21 och 1951.

I motsats till tidigare större arbeten om frikyrklig sång är det musiken och inte texten som här står i fokus. Bernskiöld har gått igenom ett stort material av förbundstidskrifter, sångbokskommittéernas handlingar, lokala församlingshistoriker m.m. för att kunna teckna de olika hållningssätt till musik som funnits inom förbundet. Spänningen mellan "musik som bärare av text" och "musik som värdefull i sig själv" fick olika uttrycksformer, bl.a. i hur man ställde sig till enkla folkliga melodier. Med förbundets utveckling mot medelklassdominans kom krav på konstfullhet in i musikutövningen. I församlingsarbetet utvecklades två former, nämligen musikföreningen med unison sång till fiol, gitarr och cittra, samt den flerstämmiga kören. Dessa kategoriers olika krav gav upphov till konflikter om vilka melodier som skulle användas. Speciellt 1920/21 års sångbok ansågs alltför konstmusikaliskt inriktad. De olika ståndpunkterna gavs givetvis olika teologiska argument.

I sin framställning har Bernskiöld vävt in beskrivningar av de mest produktiva sangförfattarna och kompositörerna som Oscar Ahnfelt, Amanda Sandborg-Waesterberg, J.A.Hultman m.fl. med analys av deras musikaliska stil. Analysen av det totala sångboksmaterialet går in på musikens ursprung, och Bernskiöld vill tona ned uppfattningen att väckelserörel-

sens melodier huvudsakligen skulle bygga på amerikanska modeller.

I stället framhåller han den borgerliga salongsmusiken i Sverige under mitten av 1800-talet som i sin strävan efter enkelhet och folklighet gjorde en växelverkan med folkliga musikstilar möjlig. Harmonitänkandet slog igenom i folklig miljö i sådan grad att väckelsesångerna i likhet med samtida världslig folklig musik kan karaktäriseras som melodiseringar av ackordscheman snarare än harmoniserade melodier.

Avhandlingen handlar om Svenska Missionsförbundet, men både de musikstilar som användes och de diskussioner som fördes har sina paralleller i andra samtida folkrörelser, t.ex. arbetarrörelsen, vilket ger Bernskiölds arbete en vidare betydelse.

Sten Dahlstedts avhandling *Fakta och förnuft. Svensk akademisk musikforskning 1909-1941* (Skrifter från Musikvetenskapliga Institutionen, Göteborg:12) är en vetenskapsteoretiskt inriktad studie av musikforskningens framväxt som universitetsämne. Hållpunkterna i framställningen är 1909, då Tobias Norlind disputerar (inom ämnet estetik) och erhåller en oavlönad docentur vid Lunds universitet, 1928, då Norlinds elev Carl-Allan Moberg erhåller en docentur vid Uppsala universitet, och 1941, då Mobergs elev Stig Walin disputerar. 1947 blev Moberg landets förste professor i ämnet. Dahlstedt utgår från de avhandlingar som lades fram under perioden, artiklar i Svensk Tidskrift för Musikforskning samt andra publicerade arbeten för att söka karaktärisera forskarnas vetenskapssyn. Titeln "Fakta och förnuft" syftar på å ena sidan Norlinds faktainriktade inställning med en biologi-inspirerad evolutionistisk historiesyn, å andra sidan "Uppsalaskolan" (Moberg, Walin, Sven E.Svensson) som i nykantiansk anda hävdade det mänskliga skapandets roll. Med Uppsalaskolan infördes källkritiken i den svenska musikvetenskapen. Gemensamt för hela perioden var den starka inriktningen på svensk musikhistoria, delvis en strategi för att göra ämnet akademiskt acceptabelt. Teoridiskussioner var ett fenomen som skulle framträda först på 40-talet.

Utgivningen av *Sveriges Medeltida Ballader* (SMB) har nu kommit fram till band 2. Utgivningen sköts av Svenskt Visarkiv, som har haft SMB-arbetet som en av sina huvuduppgifter sedan arkivet grundades 1951. I redaktionen för verket ingår Bengt R.Jonsson, Sven-Bertil Jansson och Margareta Jersild. Efter långa förberedelsearbeten började utgivnings-

arbetet i slutet av 70-talet, och del 1 utkom 1983. Totalt ska verket omfatta nio band, fem text- och musikband, tre kommentarband och ett registerband. Syftet är att varje ballad ska presenteras i samtliga befintliga versioner. Undantag görs för dem som finns i mer än 25 versioner. Utgivningen följer den traditionella uppdelningen efter innehåll. Del 1 innehöll de "naturmytiska" balladerna, dvs. sådana som handlar om människors möten med övernaturliga väsen och trolldom. I del 2 har legendvisorna och de historiska visorna sammanförts. Båda grupperna är heterogena. Till legendvisorna räknas såväl sådana med helgonmotiv, exempelvis Staffan och Herodes, Sankt Göran och draken, som andra med en mer obetydlig kristen färgning av ett världsligt innehåll. Likaså finns bland de fåtaliga historiska visorna sådana som behandlar verkliga händelser, såsom slaget vid Lena 1208 och Faxehus förstörelse 1434, och sådana vars historiska innehåll är begränsat till att huvudpersonen faktiskt existerat.

Oavsett källmaterialets ålder är balladerna en viktig källa till medeltidens tankevärld, speciellt den mindre officiella sidan. Det är därför glädjande att källorna på detta vis görs tillgängliga för såväl forskare som allmänt kulturhistoriskt intresserade.

Alf Arvidsson

Böcker om Degerbyn i Skellefteå och om Vännäs kommun.

Med boken *Degerbyn från forntid till nutid* (Skellefteå 1985) har Degerbyn i Skellefteå fått sin historia dokumenterad. Bakom arbetet står en forskargrupp i byn ledd av bl.a. Ulf Lundström, bibliotekarie i Skellefteå.

Resultatet av mödorna har gruppen all anledning att vara nöjd över. Det inledande avsnittet om ortnamnen förefaller mig initierat, och avsnitten om Degerbyns äldre historia, om Ön och Orrby innehåller en intressant genomgång utifrån äldre källmaterial. Hemmanen i Degerbyn genomgås ett och ett, och här beledsagas framställningen av instruktiva kartor.

Hembygdsboken innehåller också avsnitt om byaorganisation, vägar, jordbruk och boskapsskötsel m.m. Särskilt intresseväckande finner jag avsnittet om kvarnarna, där framställningen kompletteras av kvarnkartor.

Vännäs socken fyllde 1984 150 år, och i samband med detta jubileum utkom en drygt 400-sidig hembygdsbok, sammanställd av Tyko Lundkvist och Tore Nilsson, betitlad *Vännäs kommuns his-*

toria. Efter inledande avsnitt om de förhistoriska fynden inom kommunen kommer en diskussion om den medeltida kolonisationen, samt en historisk genomgång med rubriker som "Vännäsbygden under vasatiden", "Bygdens ekonomiska utveckling under 1600-talet", "Nybyggen långt bort i skogarna", "Socknens inbördes tunga", "Vännäs blir egen socken", "Järnvägen till Vännäs" m.fl. Ett sjuttiotal sidor skildrar i särskilda avsnitt kommunens 12 medeltida byar.

Till bokens förtjänstfullaste delar hör, tycker jag, avsnittet om träskfiskena s. 21ff. med bl.a. ett utdrag ur 1553 års fiskeregister, avsnittet om laxfisket s. 96ff., samt de personhistoriska avsnitten s. 55ff., 155ff. (och även på en del andra ställen i boken). Om en inomkyrklig väckelse i Vännäsbygden handlar avsnittet om bössmeden Hans Fredriksson från Brån. Detta avsnitt är likaledes intresseväckande.

En del etymologier av ortnamn skulle däremot med fördel kunna utrangeras vid en eventuell ny upplaga. Dit hör exempelvis förslaget att hålla samman *Kåddis* med *katis* 'spiälfiskeanläggning' (jfr härtill T.Sköld i *Oknytt* nr 1-2, 1983, s. 16). Ställningstagandet att förleden i *Hjoggsjö* skulle vara "något nordiskt eller norrländskt ord som betecknat låg dalsänka med dis och fuktighet - kanske med dagg i släktskap" är inte närmare motiverat. I övrigt är mycket gott att säga om boken. Den är avfattad på en njutbar, ibland närmast lyrisk prosa - detta gäller framför allt Tore Nilssons partier - och framställningen har medkänsla för dem som boken handlar om. Sådant inger aktning.

Lars-Erik Edlund

Lasta. SáDS áigečála 1. Tidskrift utgiven av Samiska Forskarsamfundet. Israel Ruong guòmin miessimánu 26. beaivvi 1983.

När den numera bortgångne Israel Ruong fyllde 80 år 1983 tillägnades han ett häfte av *Oknytt* (nr 1-2, 1983). En samling forskare knutna till Sámiid Dutkiid Searvi (SáDS) - Samiska Forskarsamfundet, grundlagt 1982 - bragte vid samma tillfälle Ruong sin hyllning genom att tillägna honom det första häftet av *Lasta* ('Lövet').

I nämnda häfte av *Lasta* skriver Louise Bäckman om förfäderskult, Inger Kuoljok om en samisk bouppteckning från Sirkas sameby 1820, Johannes Marainen om samepoeten Paulus Utsi och Inga-Maria Mulk om samiska vinterbycentra inom Lule älv. Vidare redovisar Lars Petter Niia en studie om lokalt inflytande, nämligen Rautasvuoma

samebys försök till inflytande vid planeringen av Torne-träsks rekreationsområde inom Kiruna kommun. Tidskriftens redaktör, Elina Helander, har skrivit en artikel på samiska, *Jurdagat sapmelas dutkama birra*.

Endast en av artiklarna skall jag något närmare kommentera. Inger Kuoljok, som arbetat inom det tvärvetenskapliga Luleälvsprojektet vid Umeå universitet, har som sagt koncentrerat sig på analysen av en bouppteckning från Sirkas sameby 1820. Det är Ibba Larsdotters kvarlåtenskap som redovisas i denna bouppteckning. Hon och hennes man hade tydligen tillhört de renskötande fjällsamerna. Det finns nämligen sammanlagt 170 renar i Ibba Larsdotters bouppteckning. Kuoljok skriver om de fiskeredskap och jaktredskap som redovisas i bouppteckningen och analyserar benämningen *kåtakäl* (enl. Kuoljok ett *-tjall*; med denna beteckning åsyftas kåtaduken). (Jfr till denna beteckning recensentens anmälan av Bertil Marklunds bok *Samer och nybyggare i det gamla Malå* på annan plats i detta nummer av *Oknytt*.)

Drag- och halsremmar finns i bouppteckningen upptagna under beteckningen "ottrep med käset". Detta *ottrep* är enligt Kuoljok identiskt med ett samiskt *vuohttaráj'be* 'dragrem för akkja', och *käset* motsvarar ett samiskt *gásás* 'halsrem'. Kuoljok berättar mycket instruktivt om hur hon burit sig åt för att utröna vad *ottrep* representerar.

Jag skulle i detta sammanhang bara vilja peka på ytterligare material som pekar i samma riktning som Kuoljoks material. I Carin Pihls *Livet i det gamla Överkalix skildrat av Överkalixbor på Överkalixmål* del 1. Fonetisk text (Svenska landsmål 1958 Bil. [häfte 273]) s. 24 och del 2. Översättning och kommentar (Svenska landsmål 1959 Bil. [häfte 274]) s. 119 och 205, diskuteras dialektordet *otraipe* (best. form sing.), som möter i en uppteckning gjord i Bränna, Överkalix 1922.

I kommentaren till detta ord pekar Carin Pihl på ett ställe i *En rimkrönika om lapparna från början av 1700-talet* (Svenska landsmål 17.7, Uppsala 1909 [nytryck: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige, Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, Umeå 1983] s. 19, 20) där det sägs: "På Renen *Kieset* (*F*) lägges wid *Wuottareipi* (*G*) först", vidare att *Wuottareipi* "är af smordt läder och måste wara wäl miukt, at thet intet skadar renens ben; ty öfwer halsen eller ther det widtecknat + med förenämde knappar fast sättes går det emellan renens

ben bakåt, til (*H*) *låckan* som sitter fast i *Ackie* snytet". Belägget från Överkalix visar att det finns ett faktiskt belagt *otrep*, *ottrep*, samt att detta skall sammanhållas just med *vuohtta-rai'hpē* (H.Grundström, *Lulelapsk ordbok*).

F.ö. finner vi i rimkrönikетexten också ordet *Kieset*, som motsvarar *käset* i bouppteckningen. Detta *Kieset* förklarar krönikören som "oket, som renen drager med och är mäst brukeligit af renbenlingar, en twerhand eller litet bredare, mitt ofwan på halsen, med en knapp i hwardera ändan; kring om thesse knappar smöjes (*G*) *Wuottareipi*".

Det är uppenbart att man för att förstå dunkla begrepp i dessa bouppteckningar, vid analysen inte bara bör söka stöd i den samiska ordskatten utan också bland belägg i nordsvenska dialekter och äldre skriftspråkliga källor. Sådana forskningsuppgifter är i hög grad filologiska, och det är också på detta sätt som Kuoljok arbetat.

Som helhet är det fråga om ett innehållsrikt häfte av *Lasta*, även om jag här bara uppehållit mig vid ett bidrag. Det vackra omslaget har gjorts av Randi Marainen.

Lars-Erik Edlund

Studia Archaeologica Ostrobotniensia 1985 och 1986.

Det är ett välkänt förhållande att intresset för förhistoria och fornforskning stegrats i Österbotten under de senaste åren, inte till obetydlig del som en följd av den diskussion som uppstått i anledning av runristningsfynden i Vörå. Diskussionens vågor har gått höga om dessa ristningars ålder och äkthet, och diskussionen är väl ännu inte avslutad. Också i *Oknytts* spalter har vid ett par tillfällen denna debatt förts, så våra medlemmar är också de väl informerade om vad saken gäller.

Avsaknaden av ett forum där Österbottens förhistoria skulle kunna debatteras har gjort att det österbottniska fornforskningssällskapet beslutat sig för att utge en egen tidskrift, kallad *Studia Archaeologica Ostrobotniensia*. Redaktör är den i rundiskussionen mycket starkt engagerade Ralf Norrman. Hitintills har två häften av tidskriften utkommit, årgång 1985 och 1986. Det kan i detta sammanhang inte bli fråga om annat än att informera litet om skrifternas rika innehåll.

I årgång 1985 skriver Ralf Norrman själv åtskilliga artiklar, bl.a. om Båtholmengraven, Båtholmenspjutspetsen och järnmejseln från

Båtholmen (allt i Vörå). Värdefull finner jag Ralf Norrmans omfångsrika recension av Kimmo Tolonens (et al.) uppsats *Iron Age cultivation in SW Finland*.

I årgång 1986 rapporteras inledningsvis om de intressanta undersökningar som påbörjats av bl.a. arkeologer och paleo-ekologer från Umeå, för att kartlägga det förhistoriska jordbruket i Österbotten. (När detta nummer av *Oknytt* sätts kommer rapporter om de första resultaten av den paleo-ekologiska undersökningen i Österbotten, vilka visar att det inte beträffande undersökningslokaler i Malax eller Vörå finns skäl att tala om ett arkeologiskt tomrum under perioden 800-1100. *Oknytt*-redaktionen hoppas kunna återkomma till dessa högintressanta undersökningsresultat i ett senare nummer.)

Annars innehåller årgång 1986 av *Studia Archaeologica Ostrobotniensia* artiklar om runinskrifterna i Vörå (Evert Salberger), en omtryckning av Ella Kivikoskis artikel *Ett sydösterbottniskt gravfynd från vikingatiden* (första gången tryckt i Finskt Museum LVI 1949), samt en översättning av en finskspråkig artikel av samma författare i Kotiseutu, 3-4, 1937, *Gravfyndet från Ulvila by i Storkyro*.

Stort intresse har också enligt mitt förmenande István Kiszelys artikel *Om österbottningarnas antropologi*. Han sammanfattar sina resultat så att 1) det i hans undersökningsområde, Storkvroområdet, under första årtusendet fanns protolappar, 2) Österbottens följande befolkning bestod av skandinaver, som invandrade i två omgångar, 3) området under första årtusendet undveks av de baltiska folken, 4) det antropologiskt sett inte kan vara fråga om något avbrott i befolkningsstocken från 600-tal fram till medeltid, 5) vi finner den första ost- och västbaltiska befolkningen här först under medeltiden. Dessa resultat synes som sagt vara av stort intresse. - Åtskilliga artiklar i årsboken är, som i föregående års häfte, skrivna av redaktören.

Den österbottniska fornforskningen är att gratulera till sin fina facktidskrift, som ju gör en stor insats bara genom att översätta finskspråkiga artiklar till svenska. Nya resultat presenteras därtill, vilket gör att rön från det österbottniska området nu mera än tidigare kan inlemmas i den rikssvenska arkeologiska och historiska forskningsdiskussionen.

Lars-Erik Edlund

Jämten 77 (1984), 78 (1985), 79 (1986) och 80 (1987). Östersund 1983, 1984, 1985, 1986 resp.

Heimbygdas i Jämtland årsbok heter *Jämten* och har hitintills utkommit med 80 årgångar. Årsboken har en stor och trogen läsekrets, mycket beroende på att den utkommer mycket regelbundet och alltid är fylld med läsvärt material.

Årsboken 1984 är, skulle man nästan kunna säga, en hel liten handbok om länets natur. Här finns uppsatser av Ove Stephansson om *Åreskutans långa seglats* (om fjällkedjans uppkomst, s. 23ff.), av Jan Lundqvist om *Centraljämtska issjön* (s. 43ff.), av Bojan Edfors om *Bjurälvens karstlandskap* (s. 59ff.), av Ruben Johansson om *Våra myrar* (s. 65ff.), av Lennart Isaksson om *Urskogar i Jämtlands län?* (s. 79ff.) samt av Martin Tjernberg om *Kungsörnen* (s. 91ff.). Bland övriga artiklar kan nämnas Gösta Bergs uppsats *En 5000-årig släde från Ragunda*, Gunnar Pellijeffs bidrag *En jämtländsk nidvisa* och den långa artikeln om Johan Tirén, skriven av Carl-Göran Ekerwald och illustrerad som sig bör med några vackra färgbilder.

Årgång 1985 tar som ett tema upp kommunikationsförhållandena i landskapet. Detta görs genom artiklar av Georg Hansson, *Färjor och färjetrafik* (s. 34ff.; innehåller bl.a. en värdefull sammanställning av de viktigaste färjesunden s. 53ff.), Oscar Löding, *Vägarna i västra Jämtland* (s. 56ff.) och Jens Adolfsson, *Ångbåtarna på Vattudalen* (s. 63ff.). I övrigt innehåller årsboken ett blandat stoff. Christina Mattsson - känd från folkmusikprogrammet Filikromen - skriver under rubriken *Tussa lulla mammas barn. Jämtländska vaggvisor* (s. 24ff.) om några jämtländska vaggvisor på La Folia-melodin och Fiskeskärsmelodin. Om vad han kallat *Jämtlands äldsta fiske* skriver Jan Raihle (s. 174ff.) - det gäller vaktfisket i Gimån vid inloppet till Idsjön i Nyhems sn. Det äldsta belägget för detta fiske härrör från 1324, då ärkebiskop Olof Björnsson i Uppsala överlät domkyrkans fiskerätt i Gimån till Brunflo kyrkoherdeboställe. Gudrun Ahlgren skriver under rubriken *Bland hembygdens växter* (s. 89ff.) om växter, deras namn och användning inom ett nordjämtländskt område. Årets konstnär i *Jämten*, Gustav Edwall, presenteras av Gerda Sundström (s. 140ff.).

Årgång 1986 av *Jämten* är naturligtvis tillkommen i jubileernas tecken. 1986 fyllde Östersund 200 år och - viktigare för *Jämten* kanske - Jämtlands läns fornminnesförening 100 år. Landsan-

tikvarien Sten Rentzhog inleder detta välmatade nummer av *Jämten* med en tillbakablick, detta under rubriken *Efter hundra år - inför framtiden* (s. 5ff.). Olle Sefastsson granskar (s. 25ff.) den jämtländska fornminnesvårdens pionjärer, med namn som Johan Lindström-Saxon, Eric Festin, Sven Johan Kardell, Peter Olsson och Hans Westin. Erik J.Bergström - som f.ö. medverkar med en längre artikel om Härjedalen under det nordiska sjuårskriget i detta nummer av *Oknytt* - tecknar i artikeln *Härjedalens fornminnesförening* (s. 38ff.) en bild av "Härjedalens Hazelius", handlanden Erik Fundin. Olof Jansson och Erik Modin är andra föregångsmän inom den härjedalska fornminnesvården, och deras insatser uppmärksammas självfallet också i artikeln.

En femtioårig artikel av Eric Festin, betitlad *Saxon och den jämtska kulturväckelsen*, återges - i reviderad form - i årsboken 1986 s. 53-65. Eric Festin porträtteras dessutom i en särskild artikel av sin sekreterare från länsmuseet åren 1941-1944, Carin Taflin (s. 92ff.). Om föreningen Jämtslöjd och Jamtli handlar Lars Rumars artikel s. 66ff., och om länsmuseets och landsarkivets tillkomsthistoria skriver idéhistorikern Bosse Sundin i artikeln *Hembygdsrörelsen blir regionalpolitik* (s. 103ff.). Översiktskaraktär har Peter Frändéns artikel *Hembygdsarbete under hundra år* (s. 123ff.), och om *Jämtens* egen historia skriver Sten Rentzhog (s. 165ff.). Länsmuseet av idag får sin beskrivning av Jan Raihle (s. 181ff.).

Dessa granskningar i all ära, men föreningarnas vardagsslit kommer man först in på livet i det långa avslutande partiet i årsboken 1986, *Våra hembygdsföreningar. En jubileumskavalkad* (s. 207-308). Denna översikt visar inte minst på det breda stöd som den jämtska hembygdsrörelsen har ute i bygderna. Värdefull är i årsvolymen också Karin Larsons översiktsartikel *Jämtland i konsten* (s. 193ff.). Framställningen beledsagas av en mängd vackra återgivningar av målningarna - flera i färg.

Årsvolymen för 1987 är enligt baksidestexten "en lättsinnig årgång". Temat är nämligen nöjen förr och nu. Kring detta tema fylkas åtskilliga längre bidrag. Eva-Brita Jonsson berättar (s. 60ff.) om brunnsdrickningen i Jämtland. Catarina Lundström har överarbetat en B-uppsats i etnologi vid Umeå universitet och delger oss därigenom glimtar om kaféllivet i Östersund (s. 71ff.). Om brännvinshandel och lönnkrogar skriver Lill Mattsson (s. 84ff.). Margareta Ede-

toft bjuder upp under rubriken *I afton dans* (s. 102ff.). Platsen är byn Borgvattnet och året är 1985. Vi får i uppsatsen bl.a. veta att inte många danstillställningar förflyter utan småbråk och gruff! Anna Mathiasson berättar om seden att "vila skymning" (s. 117ff.) och Erik Bergstedt och Monica Gustavson berättar om hur det gick till när turismen kom till Undersåker (s. 131ff.).

Lennart Westerbergs forskning om Jämtlands militärboställen har resulterat i en lång artikel (s. 25ff.). Omfångsrik är också Nils Nilssons artikel om årets konstnär, Ante Karlsson-Stig (s. 147ff.).

Ett längre avsnitt i årsboken rubriceras *Te skriiv jämtska*, och är inlägg från lärare, språkforskare, författare och journalister om jämtskan, framförda vid en konferens arrangerad i oktober 1985 i Hammerdal. Frågan gällde den här gången - detta var den tredje jämtmålskonferensen - om en normalstavning av jämtska skulle kunna förlösa folkliga skriv- och berättarbehov i landskapet. Författaren Bo Oscarsson plädera för ett jämtländskt skriftspråk, språkforskaren Vidar Reinhammar understryker däremot att det inte finns ett jämtländskt "språk" utan en samling lokala dialekter. Om det livliga intresset för att använda jämtskan i skrift vittnar inlägg vid konferensen framförda av journalisten Tage Högmark, folkskolläraren Elsa Wallén och konstnären Ola Gerhardt. Dessa inlägg är återgivna i årsboken (s. 182-186).

Lars-Erik Edlund

Nytt från släktforskare och hembygdsforskare i Ångermanland, Medelpad och Västerbotten.

Släktforskare och hembygdsforskare är mycket aktiva, det vet vi, och denna aktivitet tar sig bl.a. konkret uttryck i smärre stencilerade publikationer från deras respektive föreningar. Här ett litet axplock från de senaste årens skörd på detta område.

Föreningen Norra Ångermanlands Hembygdsforskare ger ut ett litet medlemsblad med samma namn, redigerat av Erik A.Nylander. I nr 12, maj 1984, skriver Tyko Lundkvist om restuppbörden för Älvsborgs lösen 1620, en källa som uppmärksammats av Sven Lundkvist i en artikel i *Historisk tidskrift* 1974 (s. 192ff.). Om milstenar i Nolaskogsområdet skriver Åke Hellström - lokalforskare från Domsjö - initierat i nr 16, mars 1986. Tyko Lundkvist fokuserar i nr 17, sept. 1986, ånyo restuppbördsmaterialet från 1620, och granskar hur Grundsundaområdet tas upp vid denna rannsakning.

Märtil Sidborn och Kjell Berglund har sammanställt föreningens första småskrift (ISSN 0283-8737), en förtjänstfull förteckning vilken redovisar forskare som är verksamma inom föreningens intresseområde.

Stencilerat är också det medlemsblad *Roten* som föreningen Skelleftebygdens släktforskare ger ut. I nr 14, mars 1986 - ett nummer utkommet till föreningens femårsjubileum - tecknar Stig-Henrik Viklund porträttet av genealogen och hembygdsforskaren Gustaf Jones Renhorn (1886-1966). I nr 15, augusti 1986, är Kenneth Sundboms artikel om mått och vikt (stycketal och längdmått) införd - sådana sammanställningar är alltid värdefulla. En fortsättning (om vikt- och rymdmått) är införd i *Roten* nr 18, juni 1987.

Nr 17, mars 1987, är ägnat minnet av Knut Lundberg (1907-1977), dövstumlärare och -konsulent, genealog och hembygdsforskare med den norra länsdelen som huvudsakligt intresseområde. Särskilt värdefulla är Lundbergs utdrag ur Skellefteå sockens häradsrättsprotokoll för åren 1637-1762. Hans arkiv förvaras numera vid Skellefteå museum.

Södra Västerbottens Genealogiska Förening i Umeå ger också ut ett litet stencilerat häfte, kallat *Släkten*. Häftena nr 5 (mars 1986), nr 6 (aug. 1986), nr 7 (jan. 1987) och nr 9 (maj 1987) innehåller bl.a. artiklar av lokalforskaren Daniel Brömster i Danderyd, som ådagalagt stort intresse för Nordmalingsområdets genealogiska förhållanden.

Grundsunda hembygdsförening ger ut ett litet medlemsblad, *Grundsundaskorven* kallat. (*Grunnsunn-skörva* är det gamla öknamnet på sockenborna.) Om namnet på skriften skriver redaktören Leif Grundberg i nr 1, 1985. I nr 2, 1985, återges Emil Molins folkmålsberättelse *När andana börj te vakn opp i nittitarles Grônsôn* med tolkning/översättning av Gunnar Erkner. I övrigt består det lilla häftet av små notiser och meddelanden. Bladet har en förtjänstfullt lättläst typografi, och omslagen pryds av Gunnar Erkners teckningar.

Som organ för Sundsvallsforskningen grundades 1984 *Sundsvallsbygden*. Utgivare är Arbetsgruppen för forskning angående Sundsvallsdistriktet (AFFAS). I nr 1, 1984, finns artiklar som ger bakgrunden till Sundsvallsforskningen skrivna av Britt-Inger Puranen och Ulf Olsson. Lars-Göran Tedebrand tecknar i samma häfte bilden av Nils-August Flodén och dennes gärning som lokalforskare. I nr 2, 1985, står de rika folkvandringstida Högomfynden i fokus genom artiklar av Astrid

Linder-Rissén och Per Ramqvist, och Michael Müller-Wille och Per Ramqvist. I den sistnämnda artikeln sätts Högomfynden in i ett internationellt sammanhang, som pekar både mot Östeuropa och Västeuropa. I nr 3, 1986, berättar Birgit Petersson om sitt arbete rörande Sundsvalls tidning (som 1991 blir 150 år). Vidare rapporterar Lars-Göran Tedebrand från sitt forskningsprojekt om folkhälsans historia i Sundsvallsdistriktet.

Lars-Erik Edlund

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 25 mars 1987

Protokoll

§1 Förklarade ordföranden sammanträdet öppnat.

§2 Till justerare valdes Rolf Hedquist.

§3 Rapporterade ordföranden om utgivningsverksameten under året, samt om att en anonym givare skänkt sällskapet 15 000:-, vilket innebär att utgivningen av Oknytt är säkrad för året.

§4 Till mötesordförande valdes Lars-Göran Tedebrand.

§5 Föredrogs styrelsens verksamhetsberättelse och lades till handlingarna.

§6 Föredrogs revisorernas årsberättelse och lades till handlingarna. Styrelsen beviljades ansvarsfrihet. Revisorerna önskade en inventering av lagret av böcker och en kontroll över beståndet, likaså en förfrågan hos länsstyrelsen om återgång av överskjutande moms.

§7 Till styrelse valdes: Lars-Göran Tedebrand ordförande, Karl-Hampus Dahlstedt, Claes Rosenqvist, Gun Boberg, Olavi Korhonen, Lars-Erik Edlund, Magdalena Hellquist och Phebe Fjellström, samtliga omval. Nyval av Tore Nilsson, Teg, efter Staffan Åkre, som avböjt omval. Adjungerade ledamöter: Marianne Nejati och Astrid Lundgren, båda omval.

§8 Revisorer: Teo Sundin och Rolf Hedquist. Suppleanter: Daniel Lindmark och Tom Ericsson. Samtliga omval.

§9 Omvaldes gjorde även valberedningen som består av Evert Baudou, Sigurd Fries och Holger Sjöstedt.

§10 Fastställdes årsavgiften för 1988 till 90:-. Ett förslag från styrelsen om differentiering av ständigt medlemskap mellan enskilda medlemmar och institutioner återremitterades till styrelsen för bearbetning fram till höstmötet.

§11 Presenterades Pehr Stenbergs umebeskrivning, redigerad av Margit Wennstedt och utgiven av sällskapet, av en panel bestående av språkvetarna Margit Wennstedt och Lars-Erik Edlund, etnologen Lars Holstein, naturgeografen Mauno Lassila samt hembygdsforskaren och lokalhistorikern Tore Nilsson.

§12 Förklarades årsmötet avslutat.

Gun Boberg
sekreterare

Rolf Hedquist
justerare

Lars-Göran Tedebrand
ordförande

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853-1934). Sällskapets förste ordförande var språkforskaren Karl-Hampus Dahlstedt. Dess nuvarande ordförande är historikern Lars-Göran Tedebrand.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå.

Sällskapet utger medlemstidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*. I en fristående serie utger sällskapet källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen. Hittills har tio skrifter utkommit i denna serie. De två senaste är Tom Ericsson, *Vision och verklighet. Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734* och Margit Wennstedt, *Pehr Stenbergs Umebeskrivning*.

Sällskapets medlemmar erhåller som medlemsförmån *Tre kulturer* och *Oknytt*. Den senare utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 70 kronor, fr.o.m. 1988 90 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05 - 6. Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 700 kronor.